

ÁTOK ÉS KONTEXTUALIZÁCIÓ A ROMANI GONDOZÓI BESZÉDBEN

SZALAI ANDREA

In memoriam Réger Zita

1. Bevezetés

Ez a tanulmány¹ az átok (*armaje*) interakciós és társas funkcióit, használatát, valamint az ezzel kapcsolatos nyelvi ideológia néhány aspektusát vizsgálja a kisgyermekhez szóló beszédben. Az elemzés egy 22 hónapos, erdélyi, romani anyanyelvű gábor roma² közösségekben végzett terepmunka tapasztalataira, valamint a terepmunka során rögzített nyelvi adatok értelmezésére támaszkodik. Egy olyan roma etnikai csoport diskurzus-stratégiáiba nyújt bepillantást, amelynek romani változatáról, nyelvi gyakorlatairól jelenleg kifejezetten keveset tudunk.

Kontextusfüggetlen mondatjelentésük alapján azt mondhatjuk, hogy az átkok olyan megnyilatkozások, amelyekkel a beszélő valakinek, rendszerint a címzettnek vagy más, a címzethez közeli személynek rosszat: veszteséget, sérelmet kíván. Ha kizárólag ezt a meghatározást vesszük figyelembe, akár azt is gondolhatnánk, hogy az átkok csak agresszív, inherensen udvariatlan, a résztvevők társas képét³ és kapcsolatát fenyegető megnyilatkozások lehetnek.

¹ Türelmükért és segítségükért hálával tartozom a háromfalusi, különösen a nagyfalusi roma családoknak, valamint Berta Péternek, aki a terepmunka során társam és kollégám volt. Köszönöm Michael Stewartnak, hogy a terepmunkával kapcsolatos kérdésekben és a londoni tanulmányutak során is bizalommal fordulhattam hozzá. Köszönettel tartozom Bartha Csillának, Bánréti Zoltánnak, Berta Péternek, Feischmidt Margitnak, Huszár Ágnesnek és Pócs Évának a szöveg korábbi változatához fűzött hasznos tanácsokért. A kutatásra nem kerülhetett volna sor az Open Society Institute (Budapest), a MÖB Eötvös Ösztöndíja nélkül. A tanulmány az OTKA (PD 101752) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A *gábor* etnonimát e roma csoport tagjai rendszerint a kifelé irányuló önmeghatározás során, a magyar vagy román nyelvű kommunikációban használják önmaguk megnevezésére. A nem cigányok (gázások) Erdély- és Románia-szerte gábor cigányként ismerik e csoport tagjait. A *gábor* etnonima létrejötte feltehetően egy ikonizáló folyamat eredménye: az e roma csoportban gyakori Gábor családnév – pars pro toto – tulajdonnévből etnikai csoportra utaló elnevezéssé vált. A gáborok anyanyelvükön rendszerint az *amară roma*, *amară feli roma* 'a mi romáink, a magunkfajta romák' kifejezéssel utalnak saját etnikai csoportjukra, megkülönböztetve azt más romáktól (*aver roma*).

³ A társas kép, az *arc* (*face*) az interakcióban realizálódó, mások részvételétől és értékelésétől függő, ezért változó és sérülékeny énkép. Goffman (1967) elmélete az *arc* nyilvános és társadalmi természetét hangsúlyozza („a társadalomtól kölcsönkapott arc”): az *arc* nem az egyén tulajdona, hanem az interakcióban létrehozott és felügyelt társas konstrukció. Az *arc*munka a társas kép megalkotására, fenntartására vagy megkérdőjelezésére irányuló interakciós tevékenység. Az udvariasság csak egy lehetséges megvalósulása az *arc*munkának, nem azonos azzal (Locher–Watts 2005). A minden interakcióban jelen levő *arc*munka vagy kapcsolati munka

Bár az átkok valóban alkalmazhatók offenzív, a beszédpartnert inzultáló diszkurzív stratégiaként, a gábor romák közötti interakcióban használatuk nem korlátozódik a verbális konfliktusokra. Az átkozódás esetükben nem feltétlenül a nyelvi agresszió kifejezése, és nem tekinthető kontextustól függetlenül eleve arcfenyegető, udvariatlan nyelvi viselkedésnek. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy az átokhasználat egyes módjai a kisgyermekhez szóló beszédben is társadalmilag elfogadottnak, megengedettnek minősülnek.

Az átok a romani gondozói beszédben változatos interakciós és társas célokat szolgálhat. Jelezheti a beszélő helyzethez és címzethez való viszonyát, így például használható gyermekfegyelmző, de pozitív érzelmi viszonyulást jelző, kedveskedő, gyermekbecéző formaként is. (Az utóbbi esetben az átokhasználat nem pusztán helyzetnek megfelelő, elfogadott, hanem kifejezetten pozitívan értékelt nyelvi viselkedés.) Az átokformulák továbbá tréfaként, ugratásként is keretezhetők, és alkalmazhatók a kisgyermek beszédprodukciónak kiváltó és tesztelő nyelvi szocializációs stratégiaként is.

A gondozói beszéd átkainak interakciós szociolingvisztikai elemzése is arra mutat rá, hogy a megnyilatkozások pragmatikai értéke, funkciója nem nyelvi formák, beszédaktusok inherens tulajdonsága, hanem az interakcióban a résztvevők együttműködése során jön létre, és nagymértékben a beszédhelyzet és a fogadó értelmezésének függvénye. Annak jelzésében, hogy egy adott átokformula milyen funkciót tölt be és hogyan értelmezendő az aktuális interakcióban, jelentős szerepe van a kontextualizációnak. A tanulmány célja az, hogy a romani gondozói beszédben dokumentált átokhasználat elemzésén keresztül felhívja a figyelmet a kontextualizációs eljárások jelentőségére az interakcióban zajló jelentésalkotásban és -értelmezésben.

2. A terepmunka helyszíne és a terepmunkamódszerek

A terepmunkát gábor roma közösségekben végeztem, főként Maros megyében. Azon belül is elsősorban egy olyan mikrorégióban, amelyet három, egymással szoros együttműködést fenntartó közösség alkot, amelyre a gáborok etnicizált politikai földrajzában az *ol trin gava* 'a három falu' szinekdoché utal. A „három falu” gábor közösségei sűrű hálózatu közösségek, amelyek tagjait konzangvinikus és affinális rokoni relációk⁴ és a társadalmi és gazdasági együttműködés különböző formái kapcsolják össze. E közösségek élénk „hírgazdaságot” tartanak fenn: a fontosabb társadalmi, gazdasági eseményekről nemcsak az adott lokális közösség tagjai rendelkeznek naprakész információkkal, hanem a másik két falu is.

nem mindig a harmónia és a társas egyensúly fenntartására irányul, hanem „[a] nyelvi viselkedés teljes kontinuumát magában foglalja, a direkt, udvariatlan, nyers vagy agresszív interakciótól az udvarias interakcióig, kiterjedve a társas viselkedés helyénvaló és nem helyénvaló formáira egyaránt” (ibid.). Az agresszió, a konfliktusbeszéd, a közvetlenséget jelző évődés, az ugratás éppen úgy az arcmunka megnyilvánulási formái, mint a formális, etikett szerinti nyelvi viselkedés.

⁴ A gábor romák az etnikai endogámia fenntartását preferálják: elutasítják mind a más roma etnikai csoportok tagjaival, mind pedig a nem romákkal (magyarokkal, románokkal) való házassodást.

A „három falu” közül a legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyre a gáborok Erdély-szerte olyan metaforákkal utalnak, mint *o čentro* 'a centrum', vagy *o baro gav* 'a nagy falu'. Ez a terminológia is utal arra a társadalmi jelentőségre és presztízusra, amely a település mintegy 800 fős roma közösségének egyes szegmenseihez a gáborok ideológiáiban és gyakorlataiban kapcsolódik. A továbbiakban erre a közösségre a gábor romák közötti politikai diskurzusból kölcsönzött Nagyfalú terminussal utalok. Itt jegyzem meg, hogy etikai okokból a településnevek mellett a személyneveket is megváltoztattam.

A gáborok rendszerint háromnyelvűek: anyanyelvük egy vlah romani változat, a tágabb társadalmi környezet és az állam nyelveként beszélik a román nyelvet, és sokan elsajátítják a regionális magyar változatot is. Az általam vizsgált közösségek többnyelvűsége meglehetősen stabilnak és romani-dominánsnak tűnik. Az intraetnikus kommunikáció nyelve a romani, a családban és a közösségi események diskurzusaiban, informális és formális helyzetekben egyaránt elsősorban ezt használják. A magyart és a románót a gyerekek az interetnikus kommunikációban, az iskolában és az elektronikus médiából sajátítják el. Nyelvcsereire utaló jeleket a fiatal generációk esetében sem tapasztaltam.

A terepmunkamódszerek tekintetében a beszédetnográfia és a nyelvészeti antropológia elméleti és módszertani alapelveit tartottam szem előtt (Duranti 1988, 1997: 4. fejezet), ezért a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatából merítettem. A terepmunka során elsősorban a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam. Igyekeztem minél többféle beszédhelyzetben és beszédeseleményben részt venni, és alkalmanként, ha a helyzet és a résztvevők ezt lehetővé tették, az ott zajló interakcióról hang- vagy videofelvételt is készíteni. A részvétel módja a beszédhelyzettől függően a passzív jelenléttől az olyan aktív formáig terjedt, amelyekben magam is hozzájárultam az interakcióhoz, és szükség esetén alkalmaztam is azokat a diskurzus-stratégiákat, amelyeket vizsgáltam. Az interjúhelyzetektől eltekintve arra törekedtem, hogy ne kerüljek a figyelem középpontjába és minél kevésbé befolyásoljam az események és a társalgás menetét. Bizonyos helyzetekben, például a különféle közösségi eseményeken (nyilvános eskü, virrasztó, temetés) eleve csak a passzív részvételt lehetővé tevő „elfogadott szemlélő” (Duranti 1997: 101) szerep volt elérhető számomra.

Azon kívül, hogy a résztvevő megfigyelés során külön figyelmet fordítottam a nyelvi viselkedést, különösen az átok- és feltételesátok-használatot magyarázó és értékelő spontán metapragmatikai kommentárookra, e témában számos, lazán strukturált interjút is készítettem. Ezek a metanyelvi interjúk a vizsgált diskurzív formák nyelvi formájának és pragmatikai funkciójának viszonyával, valamint használatuk helyzeti és társadalmi változatosságával kapcsolatos kérdéseket érintettek.

A terepmunkát Berta Péterrel, az MTA Néprajztudományi Intézetének munkatársával együtt végeztük. Bár érdeklődésünk különbözőt,⁵ együttműködésünknek szá-

⁵ Kutatótársam gazdaság- és szociálintropológiai kérdésekkel foglalkozott, és részletesen vizsgált egy, a gáborok között nagy jelentőségű gazdasági és társadalmi gyakorlatot: az ezüstpo-

mos előnye volt. Ez részben azzal függ össze, hogy a vizsgált roma közösségek társadalmi viszonyaiban és gyakorlataiban nagy jelentősége van a társadalmi nemkülönbségtételnek.⁶ Egy ilyen társadalmi közegben a terepmunkás neme olyan tényező, amely a számára elérhető részvétel, például az interakcióhoz való hozzájárulás módjára számos helyzetben hatást gyakorol. Egy ellenkező nemű kutatótárs jelenléte mind a terepmunkás, mind pedig az őt fogadó közösség számára megkönnyítheti a kommunikációt. Egyes helyzetekben ez ad lehetőséget arra, hogy a kutató az azonos neműekkel folytatott társalgáson túl a vegyes nemű társaságban zajló interakcióban is a társadalmi nemileg differenciált viselkedési normákat tiszteletben tartva vegyen részt. További előnyt jelentett, hogy azokkal a fokozottan gender-érzékeny témákkal kapcsolatban, amelyek a vegyes nemű interakcióban kerülendők, megoszthattuk egymással a férfaitól és a nőktől származó értelmezéseket.

A gábor romák társadalmi nemi ideológiája nem egalitáriánus, ebben az ideológiában a férfiak és a nők viszonya inkább aszimmetrikus, státuskülönbséggel jellemezhető reláció. E különbségre utalva férfiak és nők egyaránt gyakran fogalmaznak úgy, hogy „*Amende o murš-i o dintuno.*” ’Nálunk a férfi az első.’ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nőket általában (életkortól, társadalmi szereptől és pozíciótól, valamint helyzettől függetlenül) hatalom nélküli, elnémított pozícióban levő csoportnak tekinthetjük. A gábor roma közösségekben, akár csak számos más társadalomban, a nők bizonyos színtereken (otthon, család, háztartás) és szerepekben (pl. anyósként, apai nagymamaként) jelentős befolyással rendelkeznek. A társadalmi kapcsolatok értékelésében és alakításában, valamint a család sorsát és kapcsolatait érintő döntésekben a nők is aktívan részt vesznek. Az a tény, hogy a nyilvános társadalmi összejöveteleken, vegyes nemű társaságban a nők részvételi és véleménynyilvánítási lehetősége gyakran korlátozott, nem jelenti azt, hogy kevésbé formális helyzetekben, a „színfalak mögött” ne lenne befolyásuk azon álláspontok és kapcsolatok alakulására, amelyeket a közösség nyilvánossága előtt a férfiak képviselnek.

A társadalmi nemek közötti státuskülönbség létrehozásához és fenntartásához hozzájáruló társadalmi és nyelvi ideológiák és gyakorlatok elemzése (l. Berta 2005; Szalai 2009: 4. fejezet) meghaladja e tanulmány kereteit. Itt csak két aspektust említek: a patrilinearitás dominanciáját támogató leszármazási ideológiát, és a testképpel, a tisztasággal-tisztátalansággal kapcsolatos magyarázatokat. A romák – férfiak és nők egyaránt – gyakran folyamodnak ezekhez azokban a racionalizáló és naturalizáló diskurzusokban, amelyek a társadalmi nemi aszimmetriát a dolgok ésszerű és „természetes” rendjeként mutatják be.

harak és fedeles kupák („kannák”) köré szerveződő presztízstárgy-gazdaságot (Berta 2009, 2010, 2011).

⁶ A társadalmi nem (*gender*) nem természetes, nem a biológiai nem (*sex*) által determinált egyéni tulajdonság, hanem az interakcióban és más (nem nyelvi) gyakorlatokban létrehozott társadalmi konstrukció (McElhinny 2005). A társadalmi nem relációk mintázata, amely definiálja a férfi és a női, a férfias és a nőies, és az e határokat átlépő identitásokat és viselkedéseket, és ennek révén strukturálja és szabályozza az egyének viszonyát a társadalomhoz (Eckert–McConnell-Ginet 2003: 33).

Az apai ági leszármazás a vizsgált közösségekben nem egyszerűen a rokonság számontartásának egy módja, hanem kitüntetett társadalmi jelentőséggel felruházott reláció, amelynek az intraetnikus, gábor romák közötti társadalmi különbségek (pl. a rang metaforájával leírt presztízshierarchia, a csurár–köldörár megkülönböztetés, a társadalmi nemek közötti státuskülönbség) megalkotásában egyaránt fontos szerepe van (Szalai 2010).

Az apai ág folytonossága a gábor közösségekben fontos társadalmi alapérték. Úgy vélik, hogy annak fenntartásához a lány- és fiúgyermek eltérő mértékben járulnak hozzá: a fiúk támogatják, a lányok megszakítják azt, mivel ők „kimennek a családból”, és az ő gyermekeiket már férjük apai ágának folytatóiként tarják számon. Ez a distinkció megjelenik a születendő gyermek nemével kapcsolatos preferenciákban (inkább fiú születését várják) és a gyermekszületést kísérő érzelmi és verbális reakciók különbségében is.⁷ A társadalmi emlékezet és a genealógiai diskurzus is férficentrikus: az apai ági elődök méltatása az apai ágak közötti státusviszonyok megvitatása kedvelt téma mind a családi, mind a tágabb közösségi összejöveteleken. A férfidominancia különféle gazdasági gyakorlatokban is megfigyelhető: a presztízsgazdaság résztvevői struktúrájában (az ezüst presztízstárgyak tulajdonosai mindig férfiak, eltekintve az özvegyektől, akik férjük poharaira és kannáira fiaik felnőtté válásáig „felügyelnek”), a presztízstárgyakkal kapcsolatos értékdiskurzusban,⁸ az öröklés rendjében, a házasság során gazdát cserélő javak áramlásának irányában stb. (Berta 2005, 2009, 2010).

A társadalmi nemi státuskülönbség létrehozásában, fenntartásában, legitimálásában – akárcsak sok más roma etnikai csoportban – a gábor közösségekben is közreműködik egy, a testképpel, a tisztaság és a tisztátalanság szimbolikus aspektusaival kapcsolatos kulturális ideológia, amely hozzájárul a hétköznapi gyakorlatokat (pl. a térhasználatot, az öltözködést, a tisztálkodást, a szóbeli interakciót: a nyelvi tabukat, eufemizmusokat, a jóvátevést stb.) szabályozó társadalmi kontroll fenntartásához is. Ez a tiszta–tiszdtalan oppozíció köré szerveződő ideológia a nőket – a biológiai reprodukcióval összefüggő testi folyamatokra hivatkozva – tisztátalanabbnak tekinti a férfiak-

⁷ A fiú születését örömmel fogadják, ekkor elvárt a jókívánságok kifejezése, és a fiús szülők és nagyszülők boldog kötelessége az áldomásosztás: a gratulálók meghívása kávéra vagy üdítőre. Lány születését rendszerint mérsékeltebb öröm, vagy ha az újszülött második, harmadik lánygyermek a családban, és még nincs fiútestvére, csalódottság fogadja. A gratulációt ilyenkor nem tekintik helyénvalónak, akár inzultusként is értelmezheti azt a címzett. Lány születése esetén (ritka kivétellektől eltekintve) rendszerint az áldomás is elmarad. A születendő gyermek nemével kapcsolatos társadalmi preferenciát jól mutatja a címzettnek lánygyermek születését kívánó megnyilatkozások metapragmatikai minősítése is: azokat (pl. *Sa numa sejoaran te del tu o Del!* ‘Mind(egyre) csak leánykakat adjon neked az Isten!’) a címzettet sértő átoknak tekintik.

⁸ A presztízstárgynak tekintett ezüstpoharak és a fedeles kupák tárgykategóriái közötti értékkülönbséget gyakran társadalmi nemi terminusokkal, a férfi–nő oppozíció segítségével írják le, oly módon, hogy az értékesebbnek tartott poharakat a férfiakkal azonosítják, míg a fedeles kupákat a nőkkel. A presztízstárgy-esztétika is felhasználja a gender-hierarchiát: a díszítményként alkalmazott férfi- és a női portrék közül az előbbieket csoportját tartják keresett, kedvelt motívumnak és értéknövelő tárgyi tulajdonságnak (Berta 2009).

nál. Ezzel naturalizálja a társadalmi nemi státuskülönbséget: biológiailag, nem pedig társadalmi konvenciók által meghatározott viszonyként értelmezve azt.

Mint látni fogjuk, a gábor közösségekben az átok és a feltételes átok pragmatikai értékével és használatával kapcsolatos nyelvi ideológiának⁹ is vannak társadalmi nemileg értelmezett aspektusai, amelyek közvetett módon hozzájárulnak a férfi-dominanciát támogató gender-ideológia fenntartásához.

3.1. Veszélyes szavak? Az átokról

A beszédhelyzet jellemzői (pl. a helyszín, a résztvevők, a nyilvánosság foka), valamint az átok és a beszédesemény viszonya alapján Kratz (1989) különbséget tesz az átok és az eskü formális-rituális, illetve társalgási (vagy informális) változatai között (l. még: Ljung 2011). Az átok állhat a beszédesemény fókuszában, de a gyakoribb az, hogy a hétköznapi interakció változó értelmezési keretébe illeszkedik. Az előbbi esetben az átokhasználat nélkül a beszédesemény – az adott közösség nyelvi gyakorlatában, a kulturális konvenciók értelmében – nem valósulhat meg, míg az utóbbiban az átokhasználat opcionális: nem maga az átok a beszédesemény, hanem annak elhangzására egy másik beszédesemény, például a hétköznapi társalgás, vita, veszekedés, ugratás stb. keretében kerül sor.

A formális-rituális átkok viszonylag kötött szerkezetű beszédeseményekben, azok megjósolható pontjain fordulnak elő. Sikeres kivitelezésük gyakran egy kulturális-meghatározott forgatókönyv követését igényli, amely voltaképpen a boldogulási feltételeket (Austin 1990) írja elő, például azt, hogy kinek, milyen körülmények között, milyen szavakat, milyen sorrendben, milyen gesztusok kíséretében kell kimondania, milyen rituális tárgyak használatára van szükség stb. A formális átkok többnyire nem pusztán az interakcióhoz, a helyzethez vagy a résztvevőkhöz való viszonyulást jelzik. Céljuk inkább a címzett(ek) vagy más, az átokban megnevezett személy(ek) sorsának (pl. egészségének, jólétének, szerencséjének) vagy viselkedésének befolyásolása. Ennek hátterében rendszerint egy olyan nyelvi ideológia áll, amely az átkot sajátos hatalommal ruházza fel: olyan beszédaktusnak tekinti, amellyel a világ a szavakhoz illeszthető. E kulturális vélekedések szerint az átok – legalábbis bizonyos helyzetekben – magában hordja a kimondott szó megvalósulásának lehetőségét. Az átkok ebben az értelemben is lehetnek „veszélyes szavak”. Ezért az átokhasználat gyakran a *mbiva-lens* vagy negatív társadalmi megítélésű nyelvi viselkedés. Egyes társadalmakban nemcsak morális, hanem vallási, jogi és gazdasági szankciókkal is sújthatják az indokolatlannak, normasértőnek ítélt használatot. Az átok- és eskühaszná-

⁹ A nyelvi ideológiák olyan vélekedések, amelyek révén a nyelvhasználók értelmezik, magyarázzák, indokolják a nyelv szerkezetével és használatával kapcsolatos megfigyeléseiket (Silverstein 1979: 13). „[O]lyan reprezentációk, amelyekben keresztül egy bizonyos közösség számára a nyelv kulturális jelentéssel telítődik” (Cameron 2005: 447). Segítségükkel a beszélők kapcsolatot hoznak létre nyelvi, valamint társadalmi-kulturális kategóriák vagy cselekvések között, azaz a nyelvi ideológiák általában nem csupán a nyelvről szólnak (Woolard 1998: 3). A nyelvvel kapcsolatos vélekedések olyan társadalmi kategóriák és relációk megalkotásához is hozzájárulhatnak, mint az etnicitás, a nemzet vagy a társadalmi nemek **viszonya (Feischmidt ??**

lattal, valamint a káromkodással kapcsolatos nyelvi ideológiák akár intézményi szinteken és diskurzusokban is megjelenhetnek,¹⁰ és szerepük lehet a posztkoloniális nemzetállam és nemzettudat (Philips 2000), illetve a társadalmi emlékezet (Agyekum 2004) megkonstruálásában is.

A társalgási átkok nem fókuszeseemények, hanem opcionálisan alkalmazható beszédrutinok. Számos különféle hétköznapi helyzetben és beszédeseményben előfordulhatnak. Használatuk spontán abban az értelemben, hogy nem igényel előzetes egyeztetést, szervezést. Formájuk kevésbé kötött, terjedelmüket tekintve lehetnek röviddek vagy akár több megnyilatkozásból álló átokszekvenciák is. Kommunikatív funkciójuk elsősorban az érzelmi viszonyulás jelzése. Ez a tanulmány a romani társalgási átkokat vizsgálja egy meghatározott résztvevői relációban: a kisgyermekhez szóló gondozói beszéd kontextusában.

3.2. Az átok a romaniban

3.2.1. A nyelvi forma

A romaniban nincs olyan performatív ige, amelynek kimondásával az ige által megnevezett cselekvés, a megátkozás beszédaktusa végrehajtható lenne. A *dav armaje* (*varăkah*) '(meg)átkozok (valakit)' kifejezés csak a cselekvés leírására, nem pedig annak kivitelezésére szolgál. Nyelvi formájukat tekintve az átokformulák általában tartalmaznak egy felszólító vagy egy *te* funkciószóval¹¹ bevezetett, kötőmódban álló ígét, amely azt az eseményt, állapotváltozást nevezi meg, amelynek elszenvedését a beszélő a megátkozott személynek kívánja. Ezt követi egy *patiens* tematikus szerepű főnévi csoport, amely attól függően, hogy az ige intranszitiv vagy tárgyas, lehet a mondat nyelvtani alanya (pl. *Merel tjo šoro!* 'Haljon meg a fejed') vagy tárgya (pl. *Šinen tele tje vast!* 'Vágják le a kezeidet!').

Amíg a *patiens* kötelező eleme az átkoknak, az *agens* el is maradhat: sok átokformulában a cselekvés végrehajtója nincs meghatározva. Az *agens*t tartalmazó formulák gyakran szakrális lényekre utalnak: pl. *Marāl tut o Del/o Jezuši!* 'Verjen meg téged a Jóisten/Jézus!', de nem ritkák a *xal* '(meg)eszi' igés formák sem, amelyek az okozó tárgyra vagy jelenségre, például betegségre perszonalizált *agens*ként utalnak: *Xal tu e vica/SIDA/o čorřimo!* 'Egyen meg téged a kötél! (Akaszd fel magad!)/az AIDS/a nyomorúság!' Az átkok azonban nem feltétlenül mondatok, lehetnek akár egyszavas megnyilatkozások is, például megneve-

¹⁰ Lásd pl. a ghánai akán joggyakorlatban az átok- és eskühasználat normasértő eseteit vizsgáló pereket (Agyekum 1999, 2004; Stoeltje 2000), vagy a nyilvános káromkodást bizonyos résztvevői relációk esetén szankcionáló tongai jogi diskurzust és tárgyalótermi interakciót (Philips 2000).

¹¹ A *te* funkciószó a különböző idő- és aspektusjelölő kategóriákkal kombinálva számos (nem kijelentő módú) modális jelentést fejezhet ki. Bevezethet feltételes mondatokat ('ha' jelentéssel), jelölhet kötőmódot, amely leginkább nem faktuális, például szándékot és célt kifejező mondatokban és optatív konstrukciókban fordul elő (Friedman 1985). Matras (2002: 181) szerint a *te* nem faktuális mondatbevezető szemantikai és pragmatikai funkciója elsősorban a mondat igazságértékének viszonylagosságá tétele.

ző vagy megszólító rutinok. Ilyen átoknak tekintett megszólítás például a *Mule! (Voc.)* 'Te halott!'

Átokformulák gyakran fordulnak elő feltételes mondatok következményt tartalmazó részében is. A feltételes átkok (*trušul*) gyakorlatilag bármilyen beszédaktushoz kapcsolódhatnak,¹² nagyfokú kontextuális rugalmassággal jellemezhetők. Elsődleges pragmatikai funkciójuk nem bizonyos beszédaktusok (pl. eskü, fogadalom) kivitelezése, hanem a viszonyulásjelzés. Voltaképpen olyan kultúraspecifikus illokúcióserőmódosító eszközöknek tekinthetők (Holmes 1984; Sbisà 2001), amelyek az általuk kísért megnyilatkozás illokúciós hatását módosítják, jellemzően – de nem mindig! – erősítik azt.

A továbbiakban a thematikus és a mondattani szerepekhez kötődő terminológia helyett a résztvevői keretet, az interakciós szerepeket (beszélő, címzett, referens stb.) előtérbe helyező terminológiát használom, és a patiens szerepű főnév vonatkozására az átok referenseként utalok.

3.2.2. „Szájból jövő” és „szívből mondott” átok

A gáborok átokhasználattal kapcsolatos nyelvi ideológiája különbséget tesz „szájból jövő” és „szívből mondott” átkok között. Azokat az átkokat, amelyekről – a helyzet ismeretében – a résztvevők úgy vélik, hogy használatukat csupán a beszélő pillanatnyi érzelmi állapota, felindultsága motiválta, *dend'o muj* 'szájból jövő', „idegességből mondott” átkoknak tekintik, és megkülönböztetik azokat a szó szerint értett, ártó célú, *dend'o jilo* 'szívből mondott' átkoktól.

Ez utóbbiakról vélik úgy, hogy bizonyos körülmények között képesek lehetnek arra, hogy a világot a szavakhoz igazítsák. Leginkább azokban a helyzetekben tekintik az átkokat a megvalósulás veszélyével fenyegető diszkurzív stratégiának, amelyekben a beszélő az általa vagy családja által elszenvedett sérelmek, igazságtalanságok verbális szankciójaként folyamodik használatukhoz. Amíg a fizikai erőszak alkalmazását a közösségi etika a legtöbb helyzetben elítéli (*Amende na e zor phirel, hanem o herbako* "Nálunk nem az erőszak járja, hanem a tisztelet"), a sérelmek szankcionálásának közvetett, verbális módjait bizonyos esetekben elfogadhatónak tekinti. Ilyenkor az átoknak egyfajta divinációs, igazságszolgáltató képességet is tulajdonítanak (Pócs 2001): „*Räsîg tu došalo (hn)/došali (nn) sal, răsän tut ol armaje.*" 'Ha hibás vagy, megfognak/elérnek az átkok.' Ezekben a helyzetekben az átokhasználat a morális egyensúly helyreállítására szolgáló nyelvi cselekvés: használata kauzalitást és szekvencialitást feltételez, azaz csak válaszlépésként elfogadható. Az előzmény nélküli, rosszhiszemű, károkozó szándék által motivált átokhasználat azonban morálisan stigmatizált, és általános az az elképzelés, hogy az alaptalanul, ok nélkül mondott átok visszaszáll arra, aki kimondta azt.

¹² Így például különféle asszertív (pl. *Me či răsлом la, merel muřo dad, te xoxavav!* 'Nem találkoztam vele (nn), haljon meg apám, ha hazudok! – állítás), elkötelező (pl. *Merel muřo dad te sîn ma slobodo te pijav kōla ži po krăčuno!* 'Haljon meg apám, ha szabad nekem kólát inni karácsonyig!' – italfogyasztást korlátozó fogadalom), és direktív aktusok (pl. *Mera me, te na xe!* 'Haljak meg, ha nem ennél!' – kínálás) kivitelezésére, erősítésére egyaránt használhatóak.

Ezzel szemben a „szájból jövő” átkoknak nem tulajdonítanak ártó hatást, és nem tartanak potenciális megvalósulásuktól, bár sokak szerint az ilyen átkok használata terén is jobb önmérsékletet tanúsítani. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kimondásuk minden tekintetben következmény nélküli lenne. A beszédpartner(ek) válaszából (pl. sértődés, az átok viszonzása) nagyon is nyilvánvaló, hogy a szituációra és a résztvevők viszonyára a „szájból jövő” átkok is hatást gyakorol(hat)nak. Ez természetesen függ a résztvevők kapcsolatától, a közöttük levő státuszviszonyoktól és társas távolságtól. Amíg például egy szomszédsági konfliktus során a szomszédasszonyok között cserélt, utólag kölcsönösen „szájból jövőnek” minősített átkok következménye gyakran a kölcsönös sértődés és a beszélőviszony hosszabb-rövidebb ideig tartó felfüggesztése, addig a szülő–kisgyermek viszonyban elhangzott átkok rendszerint nem gyakorolnak hatást a résztvevők közötti további kommunikációra és érzelmi kapcsolatra.

A „szájból mondott” átkok voltaképpen olyan társalgási átkok, amelyek gyakran – de nem mindig – negatív érzelmeket, például bosszúságot, haragot, csalódottságot fejeznek ki az adott helyzettel vagy egyes résztvevőkkel, jellemzően a 2. személyű címzettel vagy más személyekkel kapcsolatban, azaz – legalábbis a beszélő perspektívájából – expresszív-afektív funkciójuk van. Főként az egymást jól ismerő beszédpartnerek (házastársak, játszótárs gyerekek, szülők és kisgyermekük) között gyakoriak, használatukhoz bárki folyamodhat, akár egy kisgyermek¹³ is.

A „szájból mondott” átkok nem feltétlenül kötődnek a formális-rituális átkok esetében tipikusnak tekinthető témákhoz, azaz a résztvevők nem csupán fontos társadalmi alapértékeket – például egészséget, életet, termékenységet – veszélyeztető megnyilatkozásokat értelmezhetnek átokként. A lakásban labdázó, folyton lábatlankodó kisgyermek számára nagymamájának bosszús felkiáltása: „*Te del o Del kaj te parrol avri kode lopta!*” (’Adja Isten, hogy lyukadjon ki az a labda!’) éppen úgy átkoknak minősülhet, mint a kedvenc háziállatának elpusztulását kívánó megnyilatkozás. Az alábbiakban a „szájból mondott” társalgási átkok változatos pragmatikai és társas funkcióit a kisgyermekhez szóló beszédben vizsgálom.

4. Átok a gondozói beszédben

4.1. Átok és kontextualizáció

Mivel a gondozói beszéd átokformulái esetében különösen fontos szerepe van a kontextualizációnak, először röviden ismertetem az annak elemzésére kidolgozott kulcs/hangnem (*key*) hymesit, illetve a kontextualizációs fogódzó (*contextualization cue*) gumperzi fogalmát. A kontextus és a beszéd kapcsolatát vizsgáló munkákban alapvetően két különböző kontextusfelfogást azonosíthatunk (Duranti – Goodwin 1992; Cutting 2002). Az egyik a nyelvhasználatot a nyelven kívüli kontextusra hangsúlyt

¹³ Jó példa erre egy, a gyerekek átokhasználatban is megnyilvánuló kreativitás illusztrálása céljából családi körben gyakran felelevenített eset. Az akkor 6 éves kislány a Mikulás-ajándékokat kevesellve csalódottságának a következőképpen adott hangot: „*Te merel kole Mikulašáhko šoro, kási cārra čokoladeve andah!?*” ’Hogy haljon meg annak a Mikulásnak a feje, ilyen kevés csokoládét hozott!?’

helyezve elemzi (*language in context, context outside the text*), a másik pedig a nyelvet, a diskurzust tekinti kontextusnak (*language as context, text as context: co-text*). Az előbbi számára elsősorban az érdekes, hogy a nyelven kívüli kontextus hogyan alakítja a nyelvhasználatot, ezért az interakciót a kontextus felől közelíti meg. Az utóbbi kontextusfelfogás perspektívájából, amelyet például a konverzációelemzés képvisel, a kontextust a beszédben, a társalgásban hozzuk létre, ezért azt az interakción keresztül érdemes vizsgálni.

Az előbbi felfogás szerint az interakció fókuszában levő esemény valójában nem érthető meg, ha nem vesszük figyelembe azokat a rajta túlmutató jelenségeket: a beszédhelyzetet és a beszédhelyzeten kívüli tágabb kontextust (pl. a kulturális és az interperszonális háttértudás kontextusát), amelybe az esemény beágyazódik (Goodwin – Duranti 1992: 3). A kontextus tehát egyrészt olyan keret, amely körülveszi a vizsgálandó fókuszeseeményt és forrásokat biztosít annak értelmezéséhez.

A nyelv/beszéd mint kontextus szempontú megközelítés számára viszont elsősorban az a mód az érdekes, ahogyan maga a beszéd felidézi, megteremti a kontextust, és ugyanakkor kontextust biztosít más diskurzusok számára. A nyelvhasználat kontextust felidéző és létrehozó szerepének megragadására kínál alternatívát a kulcs/hangnem és a kontextualizációs fogódzó fogalma. Mindkettő annak felismerésén alapul, hogy a kontextus nem eleve adott, az interakciótól függetlenül létező külső világ, hanem olyasvalami, ami a résztvevők számára az interakció során válik hozzáférhetővé, azaz a beszéd egyike azoknak a forrásoknak, amelyek révén a kontextus megalkotható.

A *key* 'kulcs'/'hangnem' Hymes beszédesemény-modelljének egyik alkotóeleme. (Ezt elsősorban Hymes 1974/1988 és Duranti 1988, 1997 alapján mutatom be röviden.) Hymes számára a beszédesemény olyan elemzési kategória, amelynek segítségével a nyelv és a nyelvhasználók közötti kapcsolat vizsgálható. A beszédesemények olyan tevékenységek vagy tevékenységreszek, amelyek esetében a beszéd kulcsfontosságú annak meghatározásában, ami történik: ha a beszédet figyelmen kívül hagyjuk, a tevékenység nem kivitelezhető. Hymesi értelemben vett beszédesemény például a telefonbeszélgetés, az interjú, az ima, a vicceselés.

A beszédesemény-modellben külön összetevő a kulcs/hangnem, amely az esemény lezajlásának módjára vagy légkörére, az üzenet hangnemére, tónusára utal: például szarkasztikus, gúnyos, komoly, könnyed stb. (Hymes 1988: 122). A kulcsot/hangnemet rendszerint valamely más összetevő kapcsán szokás említeni: a komolyság például a helyszín, a résztvevők, az aktus, a kód vagy a műfaj sajátossága egyaránt lehet. Jelentőségét az is mutatja, hogy ha az üzenet és a hangnem nincs összhangban (pl. színlelt komolyság, ironia), a hallgatók rendszerint jobban figyelnek a hangnemre, mint az üzenet tartalmára. A hangnem konvencionális beszédegységek révén és szavak nélkül (gesztusok, testtartás, mimika révén) egyaránt kifejezhető. A kulcs-jegyeket gyakran érzelmi kifejezőeszközökként szokták leírni, de Hymes szerint célszerűbb azokat stiláris jellemzőkként kezelni, mivel használatuk gyakran nem a beszélő érzelmi állapotától függ. Inkább olyan formákként érdemes definiálni azokat,

amelyek olyan társas helyzetekben jelennek meg, ahol használatuk – gyakran az egyéni érzelmi diszpozícióktól független – társadalmi-kulturális elvárás.

A kontextus és a kontextualizáció vizsgálatában Gumperz a mikro- és a makroszociolingvisztikai megközelítés összekapcsolására tesz kísérletet (Levinson 2003), azaz a két különböző kontextusfelfogást kombinálja: az interakció szerveződését, szerkezetét és társas aspektusait egyaránt figyelembe veszi. A kontextualizáció e szerint az interakciós szociolingvisztikai megközelítés szerint olyan nyelvi vagy nem nyelvi gyakorlat, amely segít megállapítani, hogy mi zajlik a konkrét interakcióban: például azt, hogy miként definiálható az aktuális beszédtevékenység, kik a beszélők vagy kiknek szeretnének mutatkozni. Az erről való egyezkedésben a kontextualizációs fogódzók fontos eszközök a résztvevők számára. A kontextualizációs fogódzók olyan nyelvi vagy nem nyelvi jegyek, amelyek a kontextusnak azokat az aspektusait jelölik, amelyek relevánsak a beszélő által kidolgozott jelentés szempontjából, ám csak akkor nyerik el a teljes jelentésüket, ha a hallgató is fel tudja ismerni őket (például azért, mert maga is tagja a kontextualizációs konvenciókban osztozó társadalmi csoportnak, diskurzusközösségnek).

Gumperz definíciója (1982: 131) szerint a kontextualizációs fogódzók segítik a „beszélőket abban, hogy jelezzék, és a hallgatókat abban, hogy értelmezzék, mi is az adott tevékenység, hogyan értendő a szemantikai tartalom, és az egyes mondatok hogyan viszonyulnak az előző és a következő mondatokhoz. (...) Használatuk és észlelésük szokványos, ritkán kíséri azt tudatos figyelem, és szinte soha nem beszélnek róluk közvetlenül. Ezért sokkal inkább a kontextusban, semmint attól elvonatkoztatva kell vizsgálni őket.”

A kontextualizációs fogódzók a beszédprodukción számos szintjén működhetnek (részletesen l. Gumperz 1992). Megvalósulhatnak a nyelvtan szintjén: a fonológiában, a morfológiában, a szintaxisban; lehetnek prozódiai (intonáció, hangsúly, hangmagasság) és paralingvisztikai jelzések (suttogó hang, sóhajtás stb.); megjelenhetnek a beszédtempóban (ide értve a hezitációt és a szüneteket is); az interakció szintjén (átfedések, együtt elhangzó beszéd, ismétlések). Emellett kontextualizációs fogódzóként használhatók különböző formulaikus kifejezések is (az interakciót nyitó vagy lezáró formulák, üdvözlések stb.). A kontextushoz való viszony a kód megválasztásával is jelezhető: a lexikális alternatívák közötti választás éppúgy lehet kontextualizációs jelzés, mint két-nyelvű beszélők esetében a kódválasztás és a kódváltás. Kontextualizációs fogódzóként szolgálhatnak nem verbális jelzések is (pl. gesztusok, mimika, öltözködés).

Gumperz (1999: 461) a kontextualizációs fogódzókat az interpretáció folyamata felől is definiálja: „bármely verbális jel, amely – ha a vele együtt előforduló szimbolikus és lexikális jelekkel együtt kerül feldolgozásra – az adott helyzetben az interpretáció kontextuális alapjának létrehozására szolgál, ezáltal hatással van a lényegi üzenetek megértésére” (kiemelés: SzA). Ez a meghatározás a kontextualizációs fogódzók metanyelvi, metapragmatikai funkciójára világít rá. E funkció leírásában jól hasznosítható Silverstein (1993) elmélete, amely különbséget tesz explicit metanyelvi diskurzusok és implicit metapragmatika között. Implicit metapragmatikán olyan jelzéseket ért, amelyek az aktuális, éppen fo-

lyamatban levő nyelvhasználat részeként, azzal egyidejűleg utalnak arra, hogy az adott nyelvhasználatot, üzenetet hogyan kell értelmezni. A kontextualizációs fogódzók ilyen implicit metapragmatikai jelzéseknek is tekinthetők.

Ha a beszélő által használt kontextuális fogódzókat a hallgató nem ismeri fel vagy félreérti, az kommunikációs problémát eredményezhet. Nemcsak a különböző nyelvű személyek közötti kommunikációban, hanem az azonos nyelvet beszélő, de különböző kulturális háttérű résztvevők esetében is számottevő különbség lehet a kontextualizációs jelzések használatában és értelmezésében.¹⁴

Mint Gumperz (1982, 1992, 2003) kultúraközi kommunikációt vizsgáló elemzései is jól mutatják, ahhoz, hogy a kontextualizációs fogódzók működését megérthessük, egyaránt szükségünk van a „nyelv a kontextusban” és a „nyelv mint kontextus” perspektívára. Mivel az interakció nem társadalmilag légtüres térben zajlik, az annak szerveződésével kapcsolatos konvenciók nem függetlenek a társadalmi struktúrától és intézményektől. Ezért – más-más indíttatásból ugyan – de több nyelvészeti diszciplína is (például az interakciós szociolingvisztika, a nyelvészeti antropológia, a kritikai diskurzuselemzés) a két kontextusfelfogás összebékítésére törekszik, oly módon, hogy a diskurzus szerkezetére és a diskurzus szerveződésének társadalmi aspektusaira egyaránt figyelmet fordít.

4.2. Átokhasználat átok illokúció nélkül? A gyermekbecéző „átkok”

A romani gondozói beszéd átokformulái nemcsak lehetőséget adnak arra, hogy megvizsgáljuk a kontextualizáció szerepét az interakcióban, hanem kifejezetten szükségessé is teszik azt.

Amint arra már utaltam, a vizsgált gábor roma közösségekben az átokhasználat nem korlátozódik a verbális konfliktusokra. Az átkok személyhez vagy helyzethez való viszonyulást jelző beszédrutinokként számos különféle helyzetben alkalmazhatók. Bár a propozíció alapján azt várnánk, hogy kizárólag negatív érzelmeket (frusztrációt, haragot, csalódottságot stb.) jeleznek, a kisgyermekhez szóló beszéd cáfolja ezt az előfeltevésünket. A gábor roma közösségekben a gondozói beszéd olyan sajátos használati kontextus, amelyben az átkok pozitív érzelmi diszpozíció (pl. szeretet, gyengédség) kifejezésére is szolgálhatnak. A kisgyermek fejlődését értékelő, dicsérő megnyilatkozásokban gyermekbecéző formaként a felnőttek és a nagyobb gyerekek is gyakran használnak átokformulákat. Itt csak két példát említek ezzel kapcsolatban.

¹⁴ E – többnyire ritkán tudatosuló – különbségek ismeretének hiánya vagy figyelmen kívül hagyása kultúraközi kommunikációs félreértésekhez vezethet, amelyek hatással lehetnek a társadalmi-gazdasági mobilitás esélyeire, sőt hozzájárulhatnak egyes csoportok munkaerőpiaci diszkriminációjához is. Lásd például az afroamerikai angolt és a standard amerikai angolt beszélők, vagy az indiai származású angol beszélők és a brit standard angolt beszélők közötti kommunikációban a kontextualizációs jelzések különbségeiből vagy eltérő értelmezéséből adódó félreértéseket (Gumperz 1982, 1992).

1) 60 év körüli szomszédasszony egy 2 éves kislányhoz, akit édesanyja az ölében tart, a kislány arcát megcsípve, mosolyogva:

„*Ja: j, merel lako cino šoro, če cini šukar-i!*”

’Jaj, haljon meg a kis feje, milyen kicsi szép ((ez a kislány))!’

2) Apai nagybácsi 2 éves unokahúgához, miközben a kislányt ölbe kapja és megpuszilja:

„*Xal tu e cini bibaxt, če vokošo kãrdjilan!*”

’Egyen meg téged a kicsi szerencsétlenség, milyen okos lettél!’

Becéző átkokat a gyerekek maguk is előszeretettel alkalmaznak kisebb testvérukhoz vagy más kisgyerekekhez szólva, vagy játék közben, rendszerint egy számukra kedves játékfigurához címezve azokat.

A kommunikatív funkció azonosításában rendszerint több különféle kontextualizációs fogódzó is támogatja a fogadót. Segíthet a közvetlen interakciós kontextus, például az, hogy az átokformula által kísért megnyilatkozás propozíciója rendszerint pozitív értékelést, dicséretet tartalmaz. A becéző átkok magukban foglalnak továbbá egy ‘kicsi’ jelentésű melléknévet (*cino* (hn)/*cini* (nn)) vagy diminutív szuffixumot (*-oro* (hn)/*-óri* (nn)). Ez a lexikális vagy morfológiai elem rendszerint az átok patiensére utaló főnevet (*lako cino šoro/šoro-ro* ’kis feje/fejecskeje’), vagy az átokban ágensként/aktorként szereplő főnevet módosítja (*cini bibaxt/pustije* ’kicsi szerencsétlenség/pusztulat’). Az utóbbi esetben a kicsinyítés pragmatikai funkciója az, hogy a főnév vonatkozását jelentéktelennek, komolytalanak minősítse.

A kicsinyítő formák használata tipikus kedveskedő, becéző stratégia a dajkanyelvben, amelyet gyakran használnak a gyermekre, különösen annak testrészeire és tárgyaira utalva. A fenti példákban a ‘kicsi’ jelentésű melléknév vagy szuffixum nem elsősorban a denotatív jelentéshez való hozzájárulása, hanem pragmatikai szerepe miatt érdekes (Kiefer 2003). Olyan kontextualizációs fogódzó, amely – a többi kontextualizációs jelzéssel együtt – metapragmatikai információt hordoz: arra világít rá, hogy az átokformula a jelen esetben kedveskedő attitűdöt, és nem negatív érzelmi viszonyulást kifejező beszédrutin.

Az „átkok” kimondását ezekben a helyzetekben rendszerint további, az interakció hangnemét (kedveskedő, közvetlen) meghatározó kontextualizációs fogódzók kísérik. Ezek jórészt paralingvisztikai (expresszív prozódia: magasabb hang, éneklő intonáció, esetleg gyermeknyelvi fonológia alkalmazása stb.), valamint nem verbális jelzések (mosoly, nevetés, a kisgyermek felemelése, megcsókolása, arcának, kezének megcsípése). Az említett kontextualizációs jelzések együttesen alakítják az átkot pozitív viszonyulást jelző, becéző megnyilatkozássá.

4.3. Átok, rokonság, társadalmi nem: átokhasználat a gyermekfegyelmező interakcióban

A gyermekfegyelmező interakciókban – főként a kisgyermekes anyák, valamint a gyermeknevelési feladatokban aktív szerepet vállaló nagyobb testvérek és apai nagymamák beszédében – gyakran hallhatók az engedetlen kisgyermekre vonatkozó (3. személyű) vagy közvetlenül neki címzett (2. személyű) átkok. A gyermekfegyelmező megnyilatkozásokat kísérő, rendszerint negatív érzelmeket (haragot, bosszúságot) kifejező átkokat általában csupán *dend'o muj* 'szájból jövő', „idegességből mondott” átoknak tekintik, ám használatukat bizonyos társas relációkban mégis aggályosnak tartják. Az említett aggodalom hátterében egy lokális „laikus” intencionalitás-elmélet áll, amely kapcsolatot feltételez a beszélői szándék, bizonyos nyelvi cselekvések és azok társas következményei között. A terepmunka során számos különféle helyzetben hallottam olyan kommentárokat, amelyek szerint mások valódi szándékai, motivációi végső soron kideríthetetlenek: „*Numa o Del žanel te vižgalil o jilo, na ame*” 'Csak Isten tudja megvizsgálni a szíveket, nem mi (emberek)'. Így az átokformulák értelmezése során is kétség támadhat a fogadóban azzal kapcsolatban, hogy a beszélő azokat ártó szándékkal, „szívből” vagy csak „szájból” mondta-e. Ezt a beszélői szándék megismerhetőségével és ellenőrizhetőségével kapcsolatos bizonytalanságot a gyermekfegyelmező átkok esetében a nyelvi ideológia a résztvevői keret szabályozása révén próbálja kiküszöbölni.

Ez az ideológia a „meghatalmazott beszélők” (*authorized speakers*, Levinson 1983: 91) körének kijelölésével azokat a társas relációkat határozza meg, amelyekben megengedett a kisgyermekre vonatkozó átokhasználat, vagyis az átkot kimondó személynek a gyermek családja részéről nem kell sértődéssel vagy egyéb szankciókkal számolnia. Ez az ideológia több társadalmi nemi megkülönböztetést is magában foglal. Egyrészt azért tekinthető társadalmi nemileg értelmezettnek, mert elsősorban a kisgyermek apjához mint vonatkoztatási ponthoz viszonyított rokonság típusa alapján jelöli ki a meghatalmazott beszélők körét, másrészt azért, mert a beszélő neme szerint is differenciál.

A nyelvi ideológia a gyermekfegyelmező átkok kimondására meghatalmazott beszélők kijelölése során különbséget tesz a konszangvinikus és az affinális rokonok között, emellett megjelenik benne a férficentrikus leszármazás: a patrilinearitás dominanciája is. Az átokhasználatra „feljogosított” személyek ugyanis többnyire konszangvinikus, apai ági rokonok: a kisgyermek szülei, testvérei, az apai nagyszülők, és e formulák alkalmazása az apa fivérei esetében is elfogadott. Az apa férjzett lánytestvére esetében azonban e nyelvi viselkedés megítélése már ambivalens, különösen a kisgyermekes anyák helytelenítették ebben a rokoni relációban az átokhasználatot („*Lātar*

aba či azakardom la, fal ma pharo, kã voj aba aver čalado-j!” ’Tőle ((a férjem lánytestvérétől)) már nem vártam, rosszul esik, mert ő már másik család!’).¹⁵

A gyermekfegyelmező átok használatát elsősorban a kisgyermek apjának szemzőgéből affinálisnak tekinthető rokonok, közülük is elsősorban a nők részéről tekintik nemkívánatos gyakorlatnak. Amennyiben a kisgyermek anyjának rokonai: az anyai nagyszülők, az anya fivérei és lánytestvérei mégis átkot használnának a vele folytatott kommunikációban, a gyermek szülei és apai nagyszülei nagy valószínűséggel sértésként, inzultusként értelmeznék és válaszolnák meg azt. Hasonlóan ítélik meg a családba beházasodott nők („menyek” (*bore*)) pozícióját is: az apa fivéreinek feleségei részéről sem elfogadott az átokhasználat az apa gyermekeire irányuló fegyelmezés során.

A gyermekfegyelmező átokhasználat példajaként lássunk most egy rövid interakció-részletet.

Dátum: 2001. 04. 22.

Helyszín: Nagyfalu, utca.

Résztevők: Két lánytestvér: Zsuzska (4 éves) és Mari (7 éves); apai nagymamájuk és az egyik apai nagybácsijuk. További jelenlevők: Szalai Andrea, Berta Péter.

Szituáció: Éppen egy nyilvános eskütételről tartunk hazafelé, amikor a gyerekek hirtelen előreszaladnak. A két lánytestvér valamin összeveszett és össze is verekedett. A nagybácsi és a nagymama a gyerekek után kiabál, megpróbálva fegyelmezni őket:

Nagybácsi:

ŽUŽKO! MO! NA MARĀNTUME! Dikh, merel laki baxt, te merel! E Mari-Dikh, e bari grastnji!

Zsuzska! Hé! Ne verekedjete! Nézd, haljon meg a szerencséje, hogy haljon meg! A Mari- Nézd, a nagy ló!

Nagymama:

SO:HTAR MARĀNTUME, ŠEJOŘE! (...) NA MARTU, ŽUŽKO, MEREL TJO ŠORO!

Miért verekedtek, te lány! (...) Ne verekedj, Zsuzska, haljon meg a fejed!

Az idézett példában mindkét felnőtt olyan apai ági rokon, akik esetében a gyermekfegyelmező átok használata elfogadott. A nagybácsi mégis került a közvetlenül a gyermeknek címzett átokformulák használatát: olyan, a résztvevői szerepek tekintetében közvetett formát választott, amelynek a gyermek nem címzettje, hanem csupán harmadik személyű „célja” („...haljon meg a szerencséje, hogy haljon meg!”). Az idézett példában a referensválasztás monitorozása, a 2. személyre utaló átok kerülése az interakció társas, arcunkával összefüggő aspektusai által motivált stratégia. A beszélő

¹⁵ Egy lánynak a házasságot követően sok tekintetben már nem a vér szerinti családja, hanem férje családja iránt kell szolidaritást mutatnia. Őt számos helyzetben már nem tekintik olyan apai ági rokonnak, akinek kétség sem férhet saját apai ágához fűződő lojalitásához.

az átkot halló jelenlevőkkel és a jelen nem levő, de arról esetleg majd később értesülő személyekkel (pl. a gyerekek szüleivel) fenntartott kapcsolatát óvja, amikor az átokformula potenciális arcfenyegető hatását oly módon tompítja, hogy nem közvetlenül a gyerekeknek címzi azt. Ezzel egyúttal saját társas képét is védi: olyan körülmények között, mások társas képére érzékeny beszélőként pozicionálja magát, aki, bár megtehetné, hogy közvetlenül a gyermekhez címzett átokformulát használjon, mégis tartózkodik attól.

A személyre utaló elemek megválasztásán túl paralingvisztikai eszközök is jelzik azt, hogy az apai nagybácsi társas célok figyelembe vételével tervezte meg hozzájárulását. Amíg a gyermekekhez címzett megnyilatkozásokat (a megszólításokat, a direktívumot) az átlagosnál nagyobb hangerővel mondta ki, az átokformulát és a negatív, offenzív megnevező rutint („a nagy ló”) tartalmazó megnyilatkozás kimondásakor mérsékelte a hangerőt, úgy, hogy azt csak a közvetlen közelében tartózkodók (a nagymama, Sz.A. és B.P.) hallhatták. A 3. személyű referenst tartalmazó átok a látottak által kiváltott érzelmi reakció (bosszúság) kifejezésére szolgáló diszkurzív forma.

A nagybácsi gyermekfegyelmező megnyilatkozásait az apai nagymama felkiáltó intonációval ejtett kérdése, majd egy közvetlenül a kisgyermeknek címzett, átokkal nyomatékosított tiltás követi. A nagyobb hangerő is jelzi, hogy a nagymama a megnyilatkozást a gyerekeknek szánta, és nem törekedett arra, hogy korlátozza a potenciális fültanúk körét. A közvetlen átokhasználat nyílt felvállalása valószínűleg azzal a társadalmi nemi szerepfelfogással is összefügg, amely a nőt – apai nagymamaként és anyósként – jelentős hatalommal ruházza fel, és számottevő felelősséget is ró rájuk: a háztartás irányítása mellett ennek részét képezi az unokák gondozása és felügyelete, beleértve a szóbeli kontroll különféle formáit, így a gyermekfegyelmezést is.

A gábor romák átokhasználatával kapcsolatos nyelvi ideológiájában az átok társadalmi nemileg értelmezett diszkurzív stratégia abban az értelemben is, hogy használatát inkább a nőkre tartják jellemzőnek.¹⁶ Férfiak és nők egyaránt úgy vélték, hogy a gondozói beszédben inkább a nők folyamodnak az átokhasználatához. Ezt a társadalmi

¹⁶ Jól mutatja ezt a virrasztói női életút-értékelő diskurzusokban gyakran hallható méltatás is, miszerint az elhunyt asszony szerencsés asszony (*baxtali romnji*) volt, mert férjével megértésben élt, szép családot hagyott hátra, mindenkivel szépen beszélt, senkit nem átkozott, nem volt „az átkok anyja” (*armajengi dej*). Ez az ideológia ambivalens társadalmi megítélésű hatalmat tulajdonít a nőknek: például a családjuk érdekeit védelmező idős asszonyok jogos haragjától a férfiak is tartanak, mert úgy vélik, hogy az ő átkaik a megvalósulás lehetőségével fenyegetnek. Ebből a perspektívából érdekes megfontolni azt, hogy az átkok vagy más, ambivalens morális megítélésű diszkurzív stratégiák tipikus használóinak több társadalomban is a korlátozott hatalommal rendelkező vagy stigmatizált csoportok tagjait tekintik (pl. más etnikai csoportok vagy társadalmi osztályok, kasztok tagjait). Gyakran társítják azokat olyan használókhoz, akiknek a nyomásgyakorlásra kevés egyéb lehetőségük van (pl. csekély gazdasági, politikai erővel és befolyással rendelkeznek; l. Agyekum 1999; Kratz 1989). Az átok tehát a gyengék „fegyvere” és a másság nyelvi reprezentációja is lehet. Amíg a nem cigány környezet a romákkal kapcsolatban hangoztatja azt, hogy „a cigányok folyton átkozódnak” (Kovai 2002), és „a cigányok átka fog”, a gábor romák ugyanakkor a nőt és a különösen sérülékeny társadalmi pozícióban levőket: a koldusokat tekintik tipikus átokhasználóknak, és őket ruházzák fel ilyen ambivalens megítélésű hatalommal.

nemi munkamegosztásra utalva indokolták meg: a nők több időt töltenek a kisgyerekekkel, így esetükben többször adódik olyan helyzet, amely igényli a gyermek viselkedése feletti szóbeli kontrollt. Többen úgy vélekedtek, hogy a férfiaknak: az apának és a nagyapának a tekintélyük miatt kevésbé van szükségük a szóbeli befolyásolás ilyen stratégiáira, mivel „*lendar ol šavořã majfeder lažanpe*” (‘elöttük a gyerekek jobban szégyellik magukat’). A „szégyen” ebben a kontextusban a tartózkodó tisztelet nyelvi és egyéb megnyilvánulásainak metaforája. Az átokhasználatot magyarázó nyelvi ideológia ebben az esetben a társadalmi nemi szerepekhez kapcsolódó aszimmetrikus tekintély- és hatalom-megosztás mintáit használja fel a nyelvi viselkedésre vonatkozó kulturális elképzelések racionalizálása során.

A negatív attitűdöt jelző átkok esetében a beszélők gyakran akkor is „közönségre tervezik” a megnyilatkozást, ha az átoknak nincs címzettje. Ez a referensválasztás monitorozásában is megnyilvánul: gyakori, hogy a halált kívánó átokformulákban például már nem élő személyre (*o mulo* ‘a halott’) vagy olyan referensre mondanak átkot, amelynek megítélése egyértelműen negatív (pl. *o beng* ‘az ördög’): „*Jaj, merel o beng/mulo, sode trabazin kakala!*” ‘Jaj, haljon meg az ördög/a halott, hogy mennyit problémáznak ezek!’

Az átkok nyelvi formájának, például referensének megválasztása nemcsak a beszédhelyzetre, hanem a tágabb társadalmi, politikai kontextus változásaira is érzékeny. Jól mutatja ezt a rendszerváltás után az „*o komunisto*” ‘a kommunista’ kifejezés elterjedése az érzelmi viszonyulást jelző átkokban. Az alábbi, 1998 nyarán lejegyzett interakciórészlet azért is tanulságos, mert a résztvevők metapragmatikai kommentárja egyértelműen a kapcsolati munka tudatosan alkalmazott stratégiájaként írja le a referensválasztást. Egy huszonéves fiatalasszony, értesülve arról, hogy barátnője elfelejtett tejszínhabot hozni a boltból, bosszúsan így kiáltott fel: „*Jaj, če bisterdi san, merel o komunisto!*” ‘Jaj, milyen feledékeny vagy, haljon meg a kommunista!’ Majd hozzám fordulva így kommentálta az idézett „átkot”: „*Keke дума akana avilah andrã, inkã č’ ašundan la? Ande kode phenah la, kaj te na šertisarah khanikah!*” ‘Ez a szó most jött be (most jött divatba), még nem hallottad? Azért mondjuk, hogy ne sértsünk meg senkit (az átokkal)!’

Ezek az eufemizmusokkal rokonítható átokformulák már a tréfás átkok (Vanci-Osam 1998) irányába mozdítják el az értelmezést. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy az átkok a gondozói interakcióban akár tréfaként, ugratásként is kontextualizálhatók.

4.4. Átok, ugratás, nyelvi szocializáció

4.4.1. Az ugratás mint társas és nyelvi játék

„Az ugratás a társalgási humor egyik sajátos formája, amely a folyamatban levő interakcióban jön létre. (...) [A]z ugratások olyan társalgási aktusok, amelyek »a pillanatban« előforduló megjegyzéseket, viselkedéseket, eseményeket aknázzák ki” a humor forrásaként (Heisterkamp–Alberts 2000: 388). Az ugratás fogalma a játékos interakciók széles spektrumát foglalja magába. Eder (1993:17) meghatározása szerint az ugratás egy másik személyre irányuló játékos megjegyzés, amely tartalmazhat szín-

lelt kihívást, utasítást, fenyegetést éppúgy, mint az ugratott személy viselkedésének túlzó, játékos utánzását. Az ugrató megnyilatkozások tartalma, ha szó szerint értelmezik, negatív, sőt ellenséges is lehet. Azt, hogy a megnyilatkozás mégsem veendő komolyan, az ugrató különböző kontextualizációs fogódzók révén jelzi. Eisenberg (1986: 183–4) szerint az ugratás „játékos provokációval, inzultussal vagy fenyegetéssel megnyitott társalgási szekvencia”, amelynek fogalmától elválaszthatatlan a kétértelműség. Az ugrató célja a bizonytalanságkeltés, vagyis a fogadónak – a kontextusra támaszkodva – döntést kell hoznia arról, hogy miként viszonyuljon az adott megnyilatkozáshoz: komolyan vegye-e, vagy inkább játéknak, tréfának tekintse.

Az ugratás kiváló példa arra, hogy a beszédaktusok sikeres kivitelezése nem pusztán a beszélő szándékától, hanem a címzett és a közönség értelmezésétől is függ. Ha például a fogadó nem tekinti játékos kihívásnak, ugratásnak az adott megnyilatkozást, akkor az – függetlenül attól, hogy a beszélő minek szánta – nem tölti be ezt a funkciót (Schieffelin 1986: 167). Gyakori, hogy az ugratást megnyitó fél nem foglal el határozott pozíciót, hanem a fogadó reakciójára vár: ez is jelzi, hogy a beszélő is tudatában van annak, hogy a fogadó válasza az ugratásnak szánt megnyilatkozás jelentését alakító és az interakció további alakulását befolyásoló hozzájárulás. Az ugrató interakció tehát kivitelezhetetlen a résztvevők együttműködése nélkül. Amint Réger Zita (1999: 291) rámutat, a beszélő által megnyitott ugrató szekvencia két módon folytatható sikeresen: a fogadó felismeri az ugratási szándékot, és ennek megfelelő játékos, frappáns választ ad, vagy nem ismeri fel azt, és az ugratás kárvallottjává válik. A játék tehát megosztható a fogadóval, de történhet az ő rovására is.

A romani interakcióban az átok is keretezhető játékként, ugratásként. Hasonló megfigyelésről tesz említést Kratz (1989: 650) a kenyai okiek nyelvi gyakorlat, Vanci-Osam (1998) pedig a török tréfás átkok kapcsán, de interakciós kontextusban egyikük sem vizsgálja ezt a jelenséget.

4.4.2. Átokhasználat az ugratásban

4.4.2.1. Az ugrató interakció

Az átkok, amelyekre hajlamosak vagyunk komoly, akár ártó célú, tabukkal szabályozott beszédaktusként vagy pusztán negatív érzelmeket kifejező társalgási rutin-ként gondolni, a romák közötti társalgásban kétértelmű, játékos interakciókban is használatosak. Az átok és az ugratás kapcsolata nem is annyira meglepő, ha az ugratás eisenbergi (1986: 183–184) definíciójából („játékos provokációval, inzultussal vagy fenyegetéssel megnyitott társalgási szekvencia”) indulunk ki, és szem előtt tartjuk azt, hogy az átok – szemantikájánál fogva – olyan megnyilatkozás, amelytől az inzultus, a fenyegetés funkció nem idegen. Annak eldöntésében, hogy egy átok az adott helyzetben valódi vagy csupán színlelt, játékos inzultus-e, a fogadót különféle kontextualizációs fogódzók segíthetik. Lássunk most egy példát a játékként kontextualizált átokhasználatra a kisgyermek ugratásában. Először röviden ismertetem az interakció rögzítésének körülményeit, majd a romani interakció következik, magyar fordítással. Ezt követi a részletes elemzés.

Egy nyári késő délutánon vendéglátónknál, Katiéknál (17 éves) beszélgettünk, éppen a vendégfogadás során használatos társalgási rutinokról készítettem interjút. Szülei távollétében Kati felügyelt a házra, és húgaival közösen vigyáztak fivéreik kisgyermekére, a 4 éves Zsuzskára és a 6 éves unokafivérére, Gabira, akik az udvaron játszottak. Kati egyszer csak arra lett figyelmes, hogy a gyerekek az esővízzel telt hordó körül kergetőznek, igyekezve minél több vizet locsolni egymásra. Ezt látva kikiáltott a gyerekeknek, majd a csurom vizes kis Zsuzskát beparancsolta a házba, hogy megtörölje és átöltöztesse. Ekkor érkezik meg a szomszédságból fia kíséretében egy 40 év körüli asszony, Teri, aki aznap már többször járt ott, Kati édesanyját keresve. Ő kezdeményezi a kis Zsuzskának szánt ugratást (3. sor). Az ugratás célja a kislány beszédre ösztönzése, nyelvi fejlődésének tesztelése. Az itt elemzett ugratás értelmezéséhez fontos tudni, hogy a 4 éves Zsuzska – feltehetően a születés során elszenvedett sérülések miatt – beszédfejlődésben megkésett kislány. Szülei és a tágabb rokonság is tudatosan igyekszik támogatni a kislány beszédfejlődését. Különösen az apai nagymama (Pityóka¹⁷), akihez Zsuzska erősen kötődik, fordít nagy gondot arra, hogy bátorítsa őt a beszédre.

Helyszín, időpont: Nagyfalu, Katiék házában, 1998. 08. 18.

Résztevők: Kati (17 éves), Zsuzska apai nagynénje, még férjezetlen nagylány,
Zsuzska (4 éves), Kati unokahúga,
Teri (40 év körüli), egy asszony a szomszédságból.

További jelenlevők: Kati két húga, Mariska és Gyita; Gabi, Zsuzska játszótársa és egyben unokatestvére; vendégként Teri 10 év körüli fia; valamint Szalai Andrea (Sz.A.), Berta Péter (B.P.).

- 1 Teri ((az utcáról kiabál be a házba))
So kārān tumengā, rōmnje?
Mit csináltok, te cigányasszony?
- 2 Kati ((Terihez))
Dikh, katika horbijma.
Nézd, emitt beszélgetek.

¹⁷ Számos roma etnikai csoportban, így a gáborok között is elterjedt gyakorlat, hogy a legtöbb személynek van egy gázsó neve (*gāzikano anav*: ez a hivatalos iratokban is szereplő vezetéknev és utónév), és egy vagy több roma neve (*romano anav*) is, amelyen saját közösségében ismerik és szólítják őt (Piasere 2001: 245–52; Stewart 1997: 60). A roma név ragadványnév, amely többször is változhat az adott személy élete során. Vannak olyan roma nevek, amelyeket csak a szűkebb család, és vannak olyanok, amelyeket a tágabb közösség is használ. A roma név lehet romani szó (pl. *Thulo* 'Kövér', *Kalo* 'Fekete', *Parno* 'Fehér', *Thudalo* 'Tejes'), de származhat a környezeti nyelvekből is (pl. *Pipás*, *Pampers*). Az ugratásban a kis Zsuzska apai nagymamájára utaló *Pitjōka* személynév is ilyen roma név. (A *pityóka* az erdélyi magyar nyelvjárásokban 'krumpli, burgonya' jelentésű. Innen került át a gáborok romani dialektusába is, amelyben főként többes számú alakban (*pitjokure*) használatos.) Bár Zsuzska nagymamája gyermekkorában kapta a *Pitjōka* nevet, rokonai, sőt a falubeli idős magyar asszonyok gyakran ma is így nevezik őt.

- 3 Teri ((Teri még kint van az udvaron, de már elkezdí az ugratást.))
 ((siránkozó hangon))
ŘOMEHTE GÁLÁH E PITJŌKA!
 Férjhez ment a Pityóka!¹⁸
- 4 Kati *In- gálahtar!*
 Elvi-Elment.
- 5 *Ingārdah la o phuro Pišta, dihhāh?*
 Elvitte őt az öreg Pista,¹⁹ látod? ((elvitte: feleségül vette))
- 6 Teri *Ige::n!=*
 Igeen!
- 7 Zsuzska *=Na!*
 Nem!
- 8 Kati *Ingārdah la!(.)*
 Elvitte!
- 9 *The ċi na phendāh pehkā Žužkakā!*
 És nem is szólt az ő Zsuzskájának! ((a nagymama arról, hogy férjhez megy))
- 10 Teri ((belép a házba))
Na.
 Nem. ((Értsd: Nem szólt.))
 ((SzA-hoz és BP-hez))
- 11 *T'aven baxtale!=*
 Legyetek szerencsések!
- 12 BP. *=[T'aven baxtale!*
- 13 SzA. *=[T'aven baxtale!*
 Legyetek szerencsések!
- 14 Teri *So kārān?*
 Mit csináltok?
- 15 SzA. *Vorbisevah.*
 Beszélgetünk.
- 16 *Haj tumen?*
 És ti?
- 17 Kati ((Terihez, helyel kínálva őt))
Haj [Teri, beš tele!
 Gyere, Teri, ülj le!
- 18 Teri *[Bešah.*
 Vagyogatunk. ((Szó szerint: 'Ülünk.')
- 19 Kati *Beš tele!*
 Ülj le!
 ((Teri megáll a konyha közepén, szemben a kis Zsuzskával, mellettük áll Kati.))

¹⁸ Pityóka: Kati édesanyja, Zsuzska apai nagymamája.

¹⁹ Pista: egy nemrég elhunyt idős férfi Teri rokonságából.

- 20 Teri *ŘOMĚHTE GĀLĀH E PITJŌKA:!*
Férjhez ment a Pityóka!
- 21 Zsuzska *Na.*
Nem.
- 22 Teri *(O Del [te feril la!])*
(Isten tartsa meg őt!) ((a nagymamát))
- 23 Kati *[Ingărdăh la o:: Pišta, the o Mati, the [o Gabi.*
Elszöktette a:: Pista, és a Máté, s a Gabi.²⁰
- 24 Teri *[Ingărde la o bară njamci!*
Elvitték őt a nagy németek!
- 25 Zsuzska ((nevető intonációval))
Ige::n.=
Igen. ((értsd: Hogyne!))
- 26 Kati ((nevető intonációval))
=O turči!
A törökök!²¹
- 27 Teri ((nevető intonációval))
Merel tji dej! @@[@
Haljon meg az anyád!
- 28 Zsuzska *[Tji dej, ja?=
A te anyád ((haljon meg)), jó?*
- 29 Kati ((Megismétli a kis Zsuzska szavait, nevető intonációval))
=Tji dej, [ja? @ @
A te anyád, jó?
- 30 Teri ((nevetve))
[Merel tji dej! @@@
Haljon meg anyád!
- 31 *Merel tji dej!*
Haljon meg anyád!
- 32 Zsuzska (Tu, tu!)
(Te, te!)
- 33 Kati ((Zsuzskához, nevető intonációval))
Del armaje [(tje mama)?
Átkozza (az anyukádat)?
- 34 Teri *[Merel tji mami e Pitjōka!*
Haljon meg a te nagymamád, a Pityóka!
- 35 Kati *Hi::[:=*
Hű,
- 36 Zsuzska *[Pōkure.*
Pókure.²²

²⁰ Az említett férfiak Kati fivérei, egyikük a kis Zsuzska édesapja.

²¹ A kislány nagymamáját (azaz saját édesanyjukat) elszöktető „nagy németek” és „törökök” Kati fivérei.

- 37 Kati =*po Pökure dah armaje, xal o beng adje::h!*
a Pökure nagymamádra átkozott, egye meg az ördög ma!
- 38 Zsuzska *Ige:n!*
Igen.
- 39 Kati ((Terihez, színlelt haraggal))
Dan armaje lakä Pökönen?
Átkoztad az ő ((Zsuzska)) nagymamáját?
((szó szerint: 'Átkoztad az ő pókjait?'))
- 40 Teri *Te merel tji mami e Pitjōka!*
Haljon meg a te nagymamád, a Pityóka!
- 41 Zsuzska *Na!*
Ne!
- 42 ((sírós, elcsukló hangon))
°Na.°
Ne.
- 43 Kati ((Terihez, Zsuzska gyermeknyelvi kifejezését értelmezve))
>*Či na zanel te phenel lakä < Pitjōka, Pökure!*
Nem is tudja azt kimondani, hogy Pityóka, ((hanem azt mondja)) Pökure!
- 44 Zsuzska *°Pökure.°*
Pökure.
- 45 Kati ((Zsuzskához))
Dah armaje amarä mama!=
A mi mamánkat átkozta! ((Teri))
- 46 Teri =*Merel tji Pökure!*
Haljon meg a te Pökure ((Pityóka)) nagymamád!
- 47 Zsuzska *Tu, tu!*
Te, te!
- 48 Kati ((Terihez fordul, nevetve))
Na@@ [maj phen lakä khanči@, šej!
Ne mondj már neki semmit, te lány!
- 49 Teri [*Merel e Pitjōka! @@@@*]
Haljon meg a Pityóka!
- 50 Kati ((Zsuzskához))
Del armaje?
Átkoz?
- 51 Zsuzska ((sírós hangon))

²² *Pökure*: Zsuzska egyéni gyermeknyelvi kifejezése apai nagymamájának megnevezésére, a *Pitjōka* (romani szóval: *pitjōkure*) név fonológiailag egyszerűsített formája. Ez a hangalakot érintő egyszerűsítés további humor forrása, hiszen az így kapott szóalak azonos alakú a 'pók' főnév többes számú, alanyeseti alakjával: *pitjōkure* 'pityóka, krumpli' > *pökure* 'pókok'. Ennek köszönhetően azokban az ugrató átkokban, amelyekben a felnőttek Zsuzska aktuális nyelvi kompetenciájához, gyermeknyelvi terminológiájához alkalmazkodva a kislány nagymamájára a *Pökure* névvel utalnak, az ugratás játékba hoz, felidéz egy másik jelentést is: 'Haljanak meg a pókjaid!' Ez ismét az interakció játékosságát, ugrató jellegét erősíti.

- Ige::n.*
Igeen.
- 52 Kati ((Zsuzskához))
Hi::, dah armaje amarã mame!=
Hű, átkozta a nagymamánkat!
- 53 Zsuzska *Ige::n!=*
Igeen!
- 54 Teri ((témát vált))
=*So xalan?*=
Mit ettél?
- 55 Kati ((Zsuzskához))
=*Mula::h! (.)*
Meghalt! ((Értsd: a nagymama))
- 56 *So xalan, Žužko?*
Mit ettél, Zsuzska?
- 57 Zsuzska *Mas.=*
Húst.
- 58 Kati =*Mas.=*
Húst.
- 59 Teri =*Če mas?*
Miféle húst?
- 60 Zsuzska °()°
()
- 61 Teri *Šošano?*
Nyúlhúst?
- 62 Kati *Če mas xalan?*
Milyen húst ettél?
- 63 Zsuzska °(*kha-*)°
()
- 64 Kati *Če mas?*
Milyen húst?
- 65 Teri *ŠO[ŠANO, DILE:!=*
Nyulat, te bolond!
- 66 Zsuzska [(*khanjeno*)
(Tyúkot.)
- 67 Teri =*[Šošano!*
Nyulat!
- 68 Zsuzska [*Khanjeno! Ige::n (.) @@*
Tyúkot! Igeen (.)
- 69 Kati ((a kis Zsuzska helyett))
Khajnjen, šej, khajnjen!
Tyúkot, te lány, tyúkot!
- 70 Teri ((SzA-hoz és BP-hez))

- 71 Zsuzska *Nem tud jól beszélni, s-*
 ((halkan, fejét lehajtva))
 °*Na khajnjjen!*°
 Nem tyúkot! ((hanem valami mást))
- 72 Kati ((SzA-hoz és BP-hez))
Há' ideje lenne, hogy beszéljen!
- 73 Teri *Žāh' rōmēte?*
 Férjhez méysz?
- 74 Zsuzska *Na=*
 Nem.
- 75 Kati *=Žāh' [rōmēte?*
 Férjhez méysz?
- 76 Teri [*Merel tji dej!*
 Haljon meg anyád!
- 77 Zsuzska *Na!*
 Nem!
- 78 Teri *Pe tji dej!*
 Az anyádra! ((mondom))
- 79 Zsuzska °*Na.*°
 Ne.
- 80 Teri *Ba ige:n, dile:!*
 De igen, te bolond!
- 81 Kati *Ašun, dah' armaje tje mama!*
 Hallj oda, megátkozta az anyukádat!
- 82 Teri @@@
 ((nevet))
- 83 Zsuzska (*Ande dej!*)
 (anyád!)
- 84 Teri ((nevető intonációval))
Merel tji dej @@@!
 Haljon meg az anyád!
- 85 Zsuzska (*°Tji, tu!°*)
 (A tied, te!)
- 86 Kati *Na! [(o Del mīri baxt!)*
 Ne! (az Isten a szerencsém!)
- 87 Teri [*Merel tji mami:!*
 Haljon meg a nagymamád!
- 88 *E Pitjōka!*
 A Pityóka!
- 89 Kati ((Terit segítve))
Pōkure, šej?
 A Pókure, te lány?
- 90 Teri *O Pōkure te merel, tji mami!*

- A Pókure haljon meg, a te nagymamád!
- 91 Zsuzska *Na!*
Nem!
- 92 Teri *Ba igen!*
De igen!
- 93 Kati *Xal o beng adjeh, hi:::!*
Egye meg az ördög ma, hű!
- 94 Teri *Mula::h, mula:h, [ja:::j!*
Meghalt, meghalt, jaj!
- 95 Zsuzska [@@@=
96 Kati *Mulah?*
Meghalt?
- 97 Zsuzska ((félíg sírva, félíg nevetve))
=Na!
Nem.
- 98 Teri *Mulāh tji mami e Pitjōka:!*
Meghalt a te mamád, a Pityóka!
- 99 Kati ((Terihez, nevető intonációval)
Ne még mondjad úgy, mindjárt sír!
- 100 Zsuzska *Na!*
Nem!
- 101 Kati ((Zsuzskához, vigasztalva))
Na: ,šej, či mulah!
Nem, te lány, nem halt meg!
- 102 Teri *Mulāh tjo Pōko!*
Meghalt a te Pókod!
- 103 Zsuzska *Na!*
Nem!
- 104 Teri [*Mulāh!* =
Meghalt!
- 105 Kati [*Gālāh ando fōro!*
Elment a városba!
- 106 Teri =*Na-j kon anel tukā xabe:n!*
Nincs, aki hozzon neked ennivalót!
- 107 Kati ((nevető intonációval, társugratóként Terit segítve))
Vi o Kalapošo, vi o Kalapošo mulah?
A Kalapos²³ is, a Kalapos is meghalt?
- 108 Teri *Mulah v'o Kalapošo:!*
Meghalt a Kalapos is!
- 109 Zsuzska *Na.*
Nem.
- 110 Kati @@@

²³ Kalapos: Kati édesapja, Zsuzska apai nagyapja.

- ((nevet))
 111 Teri ((a fiához, az ajtó felé indulva))
No hajdi!
 Na, gyere!
 112 ((a házban maradókhoz))
Ret laši!
 Jó éjszakát!
 113 Kati *Že la pačesa!*
 Menj békével!
 114 SzA. *Ža la pačasa!*
 Menj békével!

4.4.2.2. Az ugratás társas funkciói

Az ugratás szerkezeti sajátosságait és társas funkcióit a felnőtt-gyermek interakcióban vizsgáló beszédetnográfiai tanulmányok (l. Eisenberg 1986; Heath 1983; Miller 1986; Schieffelin 1986; Réger 1999/2007a) azt mutatják, hogy az ugratás számos különböző nyelvi közösségben és társadalmi csoportban a nyelvi és érzelmi szocializáció egyik fontos, kultúraspecifikus eszköze. Különböző célokat szolgálhat: így például bevezeti a gyermeket az érzelemnyilvánítás és a konfliktuskezelés közösségben elfogadott módjaiba, lehet a közös szórakozás forrása, használható a gyermek viselkedésének szabályozására stb. Egyes társadalmakban (pl. az új-guineai kaluliknál, Schieffelin 1986) az ugratás a társadalmi-kulturális normák megtanításának egyik – a tekintélyelvű módszerekkel szemben preferált – stratégiája. Az ugratás lehet a társadalmi kapcsolatok és a szolidaritás létrehozásának,²⁴ megerősítésének diszkurzív eszköze is (Eisenberg 1986; Eder 1993).

Az ugratás a konfliktusbeszéddel való játékos kísérletezésre lehetőséget adó beszédeseményként is értelmezhető. Egyes amerikai, városi munkásosztálybeli közösségekben arra is szolgál, hogy segítségével megtanítsák a gyermeket a verbális konfliktusokban való részvételre, például arra, hogyan képviselje érdekeit, hogyan védje meg magát, hogyan vágjon vissza frappánsan az őt ért sérelmekért, és hogyan legyen úrrá megbántottságán (Heath 1983; Miller 1986). Az afroamerikai közösségek nyelvi gyakorlatában (különösen az azonos nemű tinédzserek közötti interakcióban, de más résztvevői relációkban is) használatos kompetitív verbális műfajok, a különféle rituális inzultusok (*dissing: dozens, sounding* stb.) társas funkcióit elemezve Smitherman

²⁴ Leech (1983: 144), aki egy grice-i ihletésű pragmatikai udvariasság-felfogás keretében együtt tárgyalja az ugratást és az iróniát, szintén erre a társas-interakciós célra világít rá, amikor megfogalmazza az ugratás elvét (*banter principle*): „Azért, hogy kifejezd a szolidaritást a hallgatóval, mondj olyat, ami rá nézve (i.) nyilvánvalóan hamis, (ii.) nyilvánvalóan udvariatlan.” (Kiemelés: Sz.A.) Az ugratást egyfajta látszatudvariatlanságnak, az iróniát pedig látszatudvariasságnak tekinti: értelmezése szerint az ugratás offenzív módon barátságos, ellentétben az iróniával, amely barátságosan offenzív.

(2000: 225) rávilágít arra, hogy e verbális kihívások, sértegetések és frappáns ríposztok cseréjén alapuló beszédműfaj fegyelemre és önkontrollra is tanít, és abban is jártasságot ad a résztvevőknek, hogy erőszak alkalmazása helyett verbális szellemességgel boldoguljanak konfliktushelyzetekben, akár ellenséges környezetben is.

A rendelkezésre álló adatok szerint az ugratás nemcsak a gondozói beszédben, hanem a felnőttek közötti énekelt (Kovalcsik 1999) és beszélt nyelvi interakcióban is (Kaprow 1989; Horváth 2007) gyakori a roma közösségekben. Réger Zita (1999, magyarul: 2007a) az ugratást a felnőtt-gyermek interakcióban vizsgálta egy észak-magyarországi másári közösségben. Eredményei azt mutatják, hogy az ugratás témái és diskurzusstratégiái szervesen illeszkednek a vizsgált közösségben megfigyelt gondozói beszéd általános mintáiba (Réger–Gleason 1991; Réger 2007b). A tanulmány (Réger 1999/2007a) rávilágít az ugratás fontos szerepére a romani nyelvi szocializációban, és amellet érvel, hogy az ugratások értelmezése és használata során a roma kisgyermeknek nagyon korán megtanulják, hogy támaszkodniuk kell a kontextualizációs jelzésekre. A kutató szerint a gyermekek jártassága a kontextusfüggő beszédmódok alkalmazásában a későbbiek folyamán előnyök és hátrányok (például az iskolában preferált dekontextualizált nyelvhasználattal kapcsolatos nehézségek) forrása egyaránt lehet (Bartha 2002). A kontextus iránti nagyfokú érzékenység ugyanakkor alapvető túlélési készséget is jelenthet számukra abban a tágabb társadalmi környezetben, amely gyakran előítéletekkel viszonyul hozzájuk.

Az ugratás az általam vizsgált erdélyi gábor roma közösségekben is gyakori a felnőtt-gyermek interakcióban. Amint az itt közölt interakció is mutatja, az ugratók gyakran maguk is tisztában vannak az ugratás, például az ugrató megnyilatkozásként használt átkok nyelvi szocializációs funkciójával. Amint az a szemlélőként jelenlévő terepmunkásokhoz címzett mellék-kommentárokból (70. és 72. sor), valamint Kati beszédeseményt követő metapragmatikai megjegyzéseiből (a szomszédasszony azért ugratta a kis Zsuzskát, „hogy nézze meg, hogy a leánka hogy beszél”) is egyértelművé vált, a felnőttek az ugratást tudatosan használták nyelvi szocializációs stratégiaként. Céljuk az volt, hogy játékos provokációval beszédre ösztönözzék a kisgyermeket, teszteljék jártasságát az ugratás felismerésében és alkalmazásában, és arra késztessek, hogy védje meg magát az interakcióban.

4.4.2.3. Az interakció szerkezete

Az ugratás résztvevői kerete, szerepstruktúrája triádikus: a szomszédságból érkező vendég, Teri kezdeményezi az ugratást, az ő színlelt információközlő megnyilatkozása (3. sor: „Férjhez ment Pityóka!”) nyitja meg az ugratási szekvenciát. Az ugratás célpontja, később közvetlen címzettje a kis Zsuzska. A házigazda Kati, a kislány apai nagynénje szerepváltogató pozíciót foglal el: hol az ugrató (Teri) társául szegődik, hol pedig az ugratott kisgyermeket segíti a neki címzett megnyilatkozások értelmezésében és a válasz megfogalmazásában. A vendég asszony társalgási hozzájárulásainak túlnyomó többsége – az üdvözlő (11–19. sor) és az elköszönő társalgási rutinok (111–114.

sor) kivételével – játékos provokáció, ugrató megnyilatkozás, más témát és beszédtevékenységet nem kezdeményezett. Látogatását interakciós szempontból teljes egészében a kisgyermek nyelvi készségeinek tesztelését és a közös szórakozást szolgáló játékos interakció, az ugratás töltötte ki.

Amint arra több tanulmány is rámutatott, a kisgyermek számára fontos érzelmi és társas kapcsolatokra irányuló játékos provokációk, sértések a gyermekek ugratásában jellegzetes témának tekinthetők (Eisenberg 1986; Miller 1986; Réger 1999/2007a). A fenti romani interakcióban az ugrató megnyilatkozások nagy része olyan játékos kihívás, amely a gyermek számára fontos személyeket (pl. a kislány édesanyját, nagymamáját) és a hozzájuk fűződő kapcsolatot szimbolikusan veszélyezteti: a kapcsolat megszakadását valószínűsíti, vagy a szeretett személyt sértő, fenyegető megnyilatkozásokkal (pl. rájuk vonatkozó átkokkal) provokálja a kisgyermeket. Az ugrató interakció a téma- és stratégiaváltások alapján az alábbi epizódokra tagolható:

- 1–2. sor: Fátikus társalgásnyitó rutin és válasz.
 3–10. sor: Közvetett ugratás (az ugratott gyermek nem címzett szerepű). Stratégia: hamis állítás. 1. téma: a szeretett személy távozása: „Férjhez ment a nagymama!”
 11–19. sor: Az ugratás félbeszakítása, mellékszekvenciák: üdvözlés, kapcsolattartó rutinok.
 20–26. sor: Az 1. téma kidolgozása, lezárása.
 27–53. sor: Közvetlen ugratás (az ugratott gyermek címzett szerepű). Stratégia: színlelt provokáció. Téma: szeretett személyek fenyegetése, ugrató átkok:
 27–33. sor: „Haljon meg anyád!”
 34–53. sor: „Haljon meg a nagymamád!”
 54–75. sor: Ugrató tesztkérdések („Mit ettél?”; „Férjhez mész?”).
 76–110. sor: Játékos provokáció szeretett személyekre mondott ugrató átkokkal, majd hamis állítás szeretett személyek haláláról:
 76–86. sor: „Haljon meg anyád!”
 87–93. sor: „Haljon meg a nagymamád!”
 94–106. sor: „Meghalt a nagymamád!”
 107–110. sor: „Meghalt a nagyapa!”
 111–114. sor: Elköszönés, távozás.

4.4.2.4. Résztvevői keret, interakciós szerepek

Az ugratás ratifikált résztvevői, akik aktívan hozzájárulnak az interakcióhoz: az ugratást kezdeményező vendég, Teri, valamint különböző szerepekben (hol társugratóként, hol az ugratott gyermek segítőjeként) a házigazda Kati, illetve az ugratás célpontja, majd címzettje, a kis Zsuzska. Az interakciós szerepeket, Kati szerepváltogató stratégiáját a résztvevők térbeli elhelyezkedése, testtartása, gesztusai is jelezték. Az ugrató – Teri – az ugratott kisgyermekkel szemben állt, kezét csípőre téve, időnként előre hajolt, és fixírozó pillantásokkal méregette Zsuzskát. A szembenálló felek mellett,

mindkettőjüktől körülbelül azonos távolságra elhelyezkedve állt Kati, aki a beszélőváltásokat követve hol Terire, hol a kis Zsuzskára nézett. A többi jelenlevő az ugratás közönségként, szemlélőként (*bystander*) vett részt az interakcióban.

Az ugratást megnyitó beszélő Teri, akihez társugratóként csatlakozik Kati, aki azon túl, hogy Teri ugrató megnyilatkozásait kibővítő ugrató megnyilatkozásokat tesz, más módon is támogatja az ugratót. A referenciát tisztázó kérdések (39., 89. és 107. sor) és rövid mellék-megjegyzés²⁵ (43. sor) révén olyan, a személyközi háttértudás részét képező kontextuális információkat biztosít számára, amelyek segítik az ugratót abban, hogy a kisgyermek aktuális nyelvi és szociális kompetenciájához alkalmazkodva fogalmazza meg ugratásnak szánt megnyilatkozásait. (L. Kati explicit metapragmatikai kommentárját (43. sor), amelyben elmagyarázza Terinek, hogy a kislány a *Pitjōka* név helyett a *Pōkure* terminussal szokott a nagymamájára utalni.) Ezzel segíti az ugratót abban, hogy sikeresen be tudja vonni a gyermeket az interakcióba. Ez a stratégia azonban nemcsak az ugrató érdekét szolgálja: Kati az ugrató felnőtt és az ugratott kisgyermek között mediátorként működik közre, segítve őket abban, hogy megfelelően tudják értelmezni egymás társalgási hozzájárulásait. Ezzel kulcsszerepet vállal az interakció fenntartásában, amely az ugratott kisgyermek aktív részvétele nélkül valószínűleg megszakadt volna.²⁶

Kati azonban nemcsak az ugratót, hanem az ugratott gyermeket is támogatja. A kisgyermeket támogató megnyilatkozások egy része olyan kérdés, amely segíti őt a neki címzett megnyilatkozások értelmezésében, azonosítva például a vonatkozást (37., 45. sor) és a lehetséges illokúciót (33., 39., 50 és 52. sor). Másutt segít a kis Zsuzskának a megfelelő válasz kidolgozásában, vagy helyette válaszol (69. sor). Arra is van példa, hogy a gyermek előző megnyilatkozásához csatlakozik, és az általa produkált, sértést viszonzó választ megismétli (l. 29. sor: 'A te anyád ((haljon meg)), jó?'). Ezzel Kati szerepet és pozíciót vált: megismételve Zsuzska átkát, a gyermek pártjára áll, és ezúttal együtt válaszolják meg Teri játékos inzultusát. (Ezt a beszélő-hallgató elrendezést sematikusán így ábrázolhatjuk: gyermek és felnőtt > felnőtt.) Kati megnyilatkozása a propozíciós tartalom, az intonációs kontúr, a hangsúlyok tekintetében visszhangozza (Clift 1999: 525) a gyermek megnyilatkozását, a kimondást

²⁵ A társalgás rendszerint módot kínál arra, hogy a résztvevők anélkül beszéljenek, hogy magukhoz ragadnák a szót vagy törekednének erre. Ezek a hozzájárulások rendszerint rövid megjegyzések, pontosítások, kibővítések, amelyek anélkül adnak hozzá valamit az éppen zajló társalgáshoz, hogy megszakítanak vagy eltérítenék azt a kijelölt iránytól. Ezeket a megnyilatkozásokat gyakran prozódiai, paralingvisztikai jelzések is elkülönítik a domináns interakciótól: gyorsabb tempóban (l. a 43. sort) vagy halkabban mondják ki őket (Goffman 1981).

²⁶ Az ugrató interakció sikeres fenntartása lehetséges az ugratott személy aktív részvétele nélkül is. Ha ő úgy tesz, mintha nem hallaná a neki szánt ugratást, rendszerint más résztvevők „hallanak” és válaszolnak helyette (Haviland 1986). Előfordul, hogy kihasználva a címzett hallgatását, olyan megnyilatkozásokat mondanak ki az ő nevében, amelyekért saját maguk valószínűleg nem vállalták volna a felelősséget. A több résztvevős interakcióban az interakciós szerepek közvetettsége (a különféle beszélői és hallgatói szerepek közötti váltások) jó lehetőséget kínál a felelősség elhárítására, manipulálására.

kísérő nevetés ugyanakkor a megnyilatkozáshoz való távolságtartó viszonyulásra utal. Azt jelzi, hogy Kati nem szerzője vagy meghatalmazója, hanem csak animátora (Goffman 1981; Duranti 1997: 294–307) a viszont-átoknak, annak megismétlése részéről inkább egyfajta implicit értékeléssel kísért idézetnek tekinthető.

Az ugratott gyermek támogatását szolgálták továbbá a Kati által megfogalmazott visszakoázások is, amelyek egyértelművé tették, hogy a provokációk nem veendő komolyan (pl. a nagyszülők halálával kapcsolatos állítások hamisak, l. a 101. és 105. sort). Ezek a nyílt visszakoázások olyan kontextualizációs fogódzók, amelyeknek az ugratásban még nem eléggé jártas kisgyermek esetében nagy szerepe van.²⁷

Az ugratás első szakasza (3–10. és 20–26. sor) az interakciós szerepek, a beszélő-hallgató elrendezés (*speaker-hearer alignment*, Goffman 1981) tekintetében közvetett. Az ugrató szekvenciát nyitó megnyilatkozás közvetett, mert nem magához az ugratott gyermekhez, sőt, még csak nem is róla szól. E közvetett stratégia lényege, hogy a beszélő nem annak címzi a megnyilatkozást, akinek valójában szánja, de számít arra, hogy a szándékolt fogadó is meghallja azt.²⁸ Az ugrató az idézett interakcióban nem jelöl ki címzettet, pusztán egy – látszólag információközlő – állítást („Férjhez ment a Pityóka!”) oszt meg valamennyi jelenlevővel. A címzett szerepét – önmagát kijelölve a hallgatók közül – Kati, az ugratás által megcélzott kislány nagynénje vállalja magára. Ő ad választ az ugratásra oly módon, hogy az ugrató megnyilatkozást megismételve, kibővítve társugratóként csatlakozik az ugratást kezdeményező Terihez, és együtt ugratják a kisgyermeket. (Az elrendezés sematikus megjelenítése: felnőtt és másik személy > gyerek). A kislány itt még nem címzettje, hanem célpontja, szándékolt fogadója az ugratásnak.

Az ugrató és a társugrató számos kooperatív diskurzusstratégiát használ. Nagymértékben támaszkodnak egymás társalgási hozzájárulására, például kibővített formában megismétlik azt, gyakran kérnek és fejeznek ki színlelt egyetértést, kommentárokat fűznek egymás megnyilatkozásaihoz. Így például közösen dolgozzák ki a nagymama (Pityóka) állítólagos férjhez menetelének, elszóktetésének részleteit. Eközben olyan személyközi viszonyokra vonatkozó utalásokat építenek be a

²⁷ Eisenberg (1986) szerint a felnőtt-kisgyermek interakcióban az ugrató gyakran nyíltan is nyilvánvalóvá teszi az üzenethez való viszonyát: explicit visszakoázásokat (pl. Nem kapsz ki!) és az interakciót egyértelműen játékként keretező megnyilatkozásokat (pl. Nem igaz, csak vicceltem!) használ a különféle non-verbális és paralingvisztikai kontextualizációs fogódzók (mosoly, kacintás, éneklő intonáció, nevetés stb.) kívül.

²⁸ Az ugratásban fontos szerepe lehet a résztvevői kerettel, az interakciós szerepekkel való manipulációnak, ami a közvetettség különböző formáit hívja életre az interakcióban (Haviland 1986; Morgan 1996; Réger 1999). Morgan (1996) az afroamerikai nők közötti kooperatív ugrató társalgásban (*signifying*) elemzi a különféle indirekt stratégiákat. Ebben az interakciótípusban gyakori, hogy a beszélő nem annak címzi a megnyilatkozást, akinek valójában szánja azt. Ehelyett kiválaszt egy álcímzettet (*mock addressee*), hozzá beszél, de közben arra számít, hogy a neki mondottakat az a nem címzett szerepű másik jelenlevő (*intended recipient*) is meghallja, akinek valójában a megnyilatkozás szól.

fiktív történetbe, amelyek segíthetik a kisgyermeket a tréfa felismerésében. Így például a nagymamát férjhez adó, elszöktető személyekként annak fiait, azaz saját fivéreit, közöttük a kis Zsuzska apját sorolja fel Kati (23. sor), akikre aztán – az etnicitás és a státus diskurzusait egyaránt felidézve – nevetve „nagy németekként” (24. sor), majd „törökökként” (26. sor) utalnak.

A résztvevői keretet jellemző közvetettség lehetőséget ad az interakciós szerepekkel való manipulációra: Zsuzska sokáig nem címzettje, csak fültánúja az ugrató megnyilatkozásoknak. Arra, hogy valójában ő az ugratás szándékolt fogadója, a 27. sorig csupán egyetlen utalás történik. A 9. sorban a társugrató, Kati 3. személyt használva, tulajdonnévvel utal a kis Zsuzskára, ám ekkor is csak közvetett módon, nem az éppen zajló interakció jelenlevő résztvevőjeként, hanem az annak során megvitatott fiktív események által érintett szereplőként említi őt. (Nagymamája „nem is szólt az ő Zsuzskájának”, arról, hogy férjhez fog menni.)

4.4.2.5. Az interakció hangneme: kontextualizációs fogódzók, kulcs-jegyek

Az interakció játékoságát már a fatikus társalgásnyitó rutinhoz (*So kārān tumengā, řomnje!?* 'Mit csináltak, te cigányasszony!?)' kapcsolt megszólítás is előre vetíti. A *řomnje!* (Voc.) 'te cigányasszony!'²⁹ ugrató megszólítás egyszerre idézi fel, emeli be az interakcióba az etnicitás és a társadalmi nem témáit, és a társalgási humor forrásaként aknázza ki azokat (l. Brubaker, Feischmidt és mtsai. 2006: 309–11). A címzett cigányságára való utalás, ami az interetnikus helyzetekben a nem cigány (gázsó) beszédpartnerek perspektívájából gyakran a megkülönböztetés, a másság címkejeként tesz szert jelentőségre és (sokszor pejoratív) jelentésre, a romák közötti interakcióban szubverzív erőt nyerhet (Horváth 2007). Ebben a kontextusban, amikor egymást jól ismerő roma nők közötti interakcióban társalgásnyitó megszólításként hangzik el, használata nyilvánvalóan nem sértő. Ez a megszólítási gyakorlat úgy kezdi ki a gázsók cigánysághoz kapcsolódó negatív sztereotípiáit, hogy az etnikai különbséget, másságot jelölő kategóriát az azonosság helyzetében alkalmazza, olyan helyzetben, amikor a címzett és a beszélő közös „cigánysága” nyilvánvaló minden résztvevő számára.

Az idézett megszólítás játékos kihívásként értelmezhető azért is, mert Teri egy férjzetlen nagylányhoz címezve használja azt. Ebben az esetben a terminus társadalmi nemi aspektusa szolgálta apropót a játékra. A 'te cigányasszony!' megszólítás egy olyan, Kati személyes helyzetéhez kapcsolódó ellentmondást hoz játékba, ami az ő

²⁹ A *řomnji* (megszólító esetben: *řomnje!*) főnév jelentésének etnikai, társadalmi nemi és rokonsági relációkkal kapcsolatos aspektusai egyaránt vannak. Olyan roma nőkre utal, akik férjnél vannak, vagy már legalább egyszer férjnél voltak. Jelentése etnonimaként 'roma asszony', rokonsági terminusként 'vki felesége'. 'Feleség' jelentésben rendszerint birtokos melléknév (pl. *míri* 'enyém', *tji(ri)* 'tiéd') áll előtte. A gáborok között ez a főnév leíró rokonsági terminusként 'anyós' jelentésben is használatos: ilyenkor nőnemű határozott névelő (*e*) előzi meg. (*Avilah e řomnji*. 'Megjött anyósom'. Vs. *Avilah míri řomnji*. 'Megjött a feleségem.')

tényleges társadalmi nemi státusa (*bari séj* 'nagylány, hajadon'³⁰) és a körülmények kényszere által ráerőlt asszony-szerep közötti disszonanciából fakad. (Nevezetesen abból, hogy nagylány létére olyan feladatokat kell ellátnia, mint egy idősebb asszonynak, aki a háztartást és a családot férje távollétében önállóan vezeti és felügyeli.)

Az első, közvetett ugrató epizód Teri hamis információt közlő, felkiáltó intonációval kimondott állításával kezdődik („Férjhez ment Pityóka!”). A résztvevők többsége számára közös személyközi háttértudás alapján az állítás nyilvánvalóan hamis: az említett romniji 50 év felett járó, férjével együtt élő nagycsaládos anyuka és nagymama, így esetében szó sem lehet férjhez menetelről. Az aktuális helyzetnek (a nagymama távolléte) a férjhez menetellel kapcsolatos tudássémák alapján való értékelése (férjhez menni egyet jelent az elköltözéssel)³¹ elbizonytalanítja a gyermeket: számára a szeretett nagymama állítólagos „férjhez menetele” a kapcsolat megszakadását és az azzal járó érzelmi veszteséget jelenti. A félrevezető állítást a társugrató, Kati más formában megismétli (4. sor), majd annak fiktív részletekkel (szöktetés) való kibővítését kezdeményezi (5., 9. és 23. sor).

A redundancia, a gyakori ismétlések jellemzik ezt az epizódot, akárcsak az egész ugrató interakciót. Amint Eisenberg (1986) és Réger (1999/2007a) is megállapítja, az ismétlések, a rutinizáltság segítheti a fogadó kisgyermeket az ugratás azonosításában, ezért az interakció szerveződésének szintjén működő kontextualizációs fogódzónak tekinthető. Az ismétlődéses jelleg általában korlátozott témaválasztást eredményez, a játékos fenyegetés és provokáció többnyire prototipikus témák köré szerveződik. Mint láttuk, az itt elemzett interakció egy fő témára, a gyermek számára fontos személyek és a hozzájuk kötődő szeretetkapcsolatok szimbolikus veszélyeztetésére, színlelt megtámadására épül. A 96 ugrató és ugratásra reagáló megnyilatkozás közül a szeretett személyt megátkozó, illetve az arra válaszoló megnyilatkozások száma 43, további 18 megnyilatkozás pedig a 'szeretett személy halála' témához kapcsolódik.

³⁰ A *romnje!* megszólítás alkalmazásának van egy további, résztvevő-specifikus gender-aspektusa is. A gábor közösségekben ma is a szervezett házasság gyakorlata az általános: a fiataloknak szüleik és apai nagyszüleik választanak párt. A lányokat általában 13-14 éves korban, a fiúkat 14-16 éves korban házassítják meg (l. Berta 2005). Egy 17 éves lány rendszerint már férjes asszony, így Kati, aki a házasságra társadalmilag ideálisnak tartott életkort túllépte, de még hajadon, „vénlánynak” (*phuri séj*) számít. Ezért ebben az esetben az „asszony” megszólítás felidézi a címzett tényleges társadalmi nemi státusa (*bari séj* 'hajadon, nagylány') és az ő életkorában megszokott, társadalmilag elvárt gender-státus (*romnji* 'férjes asszony, feleség') közötti ellentmondást is.

³¹ A gábor roma közösségekben a házasság utáni letelepedés preferált rendje a patrilokalitás, tehát férjhez menni női szemszögből egyet jelent a férj családjához költözéssel. A házasságot követően a lányból *bori* 'meny' lesz, akitől a férje családjában megszokott rendhez való alkalmazkodást várják el. A házasság a lány számára a vér szerinti családjával való kapcsolattartás szempontjából is változást jelent. Az első években rendszerint csak férje és/vagy anyósa társaságában látogathatja meg szüleit, függetlenül attól, hogy egymástól távol vagy ugyanazon a településen, sőt ugyanabban az utcában laknak.

Az első epizód megnyilatkozásait az ismétléseken kívül számos olyan kontextualizációs jelzés kíséri, amelyek segíthetik a fogadót annak felismerésében, hogy itt játék zajlik: a provokációkat nem komoly sértésnek, hanem ugratásnak szánták. A megnyilatkozások kimondásának módja, például a nagyobb hangerő (3., 20. sor), a bőven adagolt hangsúlyok, a magánhangzók erős megnyújtása (6. sor), a nevetés, a felkiáltó intonáció alkalmazása és a biztonsági kontextus (esetünkben a társugrató, az ugratott gyermek, illetve az ugrató megnyilatkozásokban említett személyek közötti közeli rokoni és érzelmi kapcsolat) egyaránt támogatják abban a gyermeket, hogy a játék keretével lássa el az interakciót, és ennek megfelelő választ adjon. Az ugratott kislány először az ugrató állítások igazságával kapcsolatos kétségeit fejezi ki (7. és 21. sor), majd ironikus, színlelt egyetértést jelző választ ad (25. sor: Ige::n.). Az ironia jelzésére sikerrel alkalmaz expresszív prozódia: túlzó hangsúlyt, a hangsúlyos magánhangzó erős megnyújtását, valamint nevető intonációt. Az ugratott gyermek tehát olyan kompetens együttműködő partnerként viselkedik, aki maga is hozzájárul az interakció játékoságának fenntartásához. Feltehetően ez a reakció az, ami téma- és stratégiaváltásra motiválja az ugrató felnőttest.

A 27. sortól a kisgyermek már nem csupán szándékolt fogadója, hanem közvetlen címzettje az ugratásoknak, amelyek többsége – legalábbis a propozíció alapján – a címzett számára fontos személyek halálát kívánó átok, illetve szeretett személyek halálhírét keltő hamis állítás. Az ugrató megnyilatkozásokat viszont folyamatosan olyan paralingvisztikai és intonációs jegyek kísérik (pl. nevető intonáció és nevetés), amelyek a megnyilatkozások propozíciós tartalmával ellentétesek.

A 27. sorban az ugrató nevetés kíséretében kimondott átokformulával kezdeményez új témát: 'Haljon meg anyád!'³² A kisgyermek kompetensen válaszol: már az első válasz-fordulóban viszonzozza az átkot (28. sor: 'A te anyád ((haljon meg)), jó?'), amit nagynénje, Kati, nevetve nyugtáz, megismételve azt (29. sor). A 30–31. sorban az ugrató megismétli az átokformulát, amit a kisgyermek próbál viszonzozni (32. sor). A 34–53. sor között az ugrató stratégiája változatlan marad, csak az átokformulák referense változik, a kisgyermek édesanyjára mondott átkokat az apai nagymamára mondott átkok váltják fel. Az ugratás e szakasza kooperatív és versengő is: sok az átfedő megnyilatkozás, és gyakori, hogy a következő beszélő hozzájárulása szünet nélkül csatlakozik az előző fordulóhoz. Erős a redundancia is: az ugrató például többször megismétli a címzett nagymamájára vonatkozó átokformulát (34., 40., 46., 49. sor). Az ugrató megnyilatkozások nagy része felkiáltó intonációjú, ami szintén az inzultusjellegét erősíti, bár ezt a nevetés rögtön ellenpontozza is. Ezek az interakciós jellemzők azt a benyomást keltik, hogy a feszültség egyre nő, a kisgyermekhez címzett átkok sora követi egymást.

³² A fogadó anyjára vagy más nőrokonaira vonatkozó sértő megjegyzések más társadalmakban is tipikus témái az ugratásoknak. Az afroamerikai rituális inzultusokban például általában egy „yo' *momma*...” 'a te anyád...' kezdetű megjegyzés használatos a szócsatát megnyitó lépésként (l. Labov 1997; Smitherman 2000).

Ebben a szakaszban a kisgyermek apai nagynénje, Kati különböző szerepekben segíti az interakció fenntartását és menedzselését (részletesen l. az előző szakaszban). Egyrészt a gyermeket támogatja oly módon, hogy több olyan kérdést és kommentárt címez hozzá, amelyek segítik őt az ugrató megnyilatkozások referensének azonosításában (hogy biztosan megértse, hogy az „átkok” az ő nagymamájára vonatkoznak) vagy a lehetséges illokúció („átok”) felismerésében (45., 50. 52. sor). Emellett az ugratott gyermek pártján álló, vele közösséget vállaló résztvevőként pozicionálja magát. Közös perspektívát konstruál az inkluzív, T/1. személyű birtokos melléknév alkalmazása révén, azt sugallva, hogy a gyermek sérelme az ő sérelme is (‘Átkozta a *mi* (*amară*) nagymamánkat!’ l. a 45., 52. sort). Azt a benyomást kelti, hogy osztozik a kislány érzelmi állapotában: a gyermeknek címzett színlelt inzultusokra reagálva ő is érzelmi felháborodást színlel. Ezt a hatást olyan diszkurzív eszközök révén éri el, mint a felkiáltó intonációval kimondott állítások (37., 45., 52. sor), a megnyújtott magánhangzókkal ejtett indulatszavak (35., 52. sor), és az érzelemkifejező káromkodás (37. sor). Ezek a stratégiák arra bátorítják a gyermeket, hogy védje meg magát, és vágjon vissza az őt (és nagynénjét) ért inzultusokért.

Más fordulókban viszont Kati az ugratónak címez segítő metapragmatikai kommentárt (43. sor). Majd látva, hogy a kislány nem tudja felismerni a valódi, személyes és a játékos, rituális inzultus közötti határt, és az erőtlen tiltakozás (41–42. sor), majd az átok viszonzására tett kísérlet (47. sor) után kis híján elsírja magát (42., 51. sor), az ugrató átkok abbahagyását javasolja Terinek (48. sor). A kisgyermek az interakciós előzmények (két olyan epizód, amelyben sikeresen felismerte az ugratást és ennek megfelelő, frappáns választ adott), valamint az interakció játékosságát jelző kontextualizációs fogódzók ellenére is komolyan vette, valódi inzultusként értelmezte ezt az ugratási epizódot, vagyis az ugratás kárvallottja lett.

Az ugrató ennek hatására egy új, kevésbé offenzív stratégiát választ (54. sor), és kérdésekkel próbálja beszédre ösztönözni a kislányt. A ‘Mit ettél?’ kérdés gyakori társalgásnyitó szekvencia a beszélni tanuló kisgyermeknek szóló romani gondozói beszédben.³³ Az ugrató a kislány válaszában paralingvisztikai sajátosságait – azt, hogy a halkán, szinte suttogó hangon ejtett megnyilatkozások nem érthetőek (60., 63. sor) – arra használja fel, hogy a válasz tartalmára vonatkozó találgatást színlelve újabb humoros inzultust építsen be az interakcióba. Először ugrató kérdéssel (61. sor: ‘Nyúlhúst ((ettél))?’) provokálja a kislányt, majd nagy hangerővel, felkiáltó intonációval ejtett állítással önmaga ad választ a saját kérdésére (Milyen húst ettél?), amihez a címzett negatívan minősítő megszólítást is csatol (65. sor: ‘Nyulat, te bolond!’).³⁴ Nagynénje segítségével a kis Zsuzska végül nevetéssel kísért, helyzetnek megfelelő választ ad a

³³ E kérdés nyelvi szocializációs szerepét jelzi az a tapasztalat is, hogy a nagyobb (6-10 éves) gyerekek a terepmunka elején, amikor még korlátozott nyelvtudású idegenként kezeltek, rendszerint ezzel a kérdéssel kezdték a romani nyelvi kompetenciámat tesztelő beszélgetést.

³⁴ Mivel a gábor romák többsége az 1990-es évektől adventista, ezért számukra a baromfi-hús, a marha és a bárány fogyasztása megengedett, a sertéshúsról azonban, akárcsak az alkohol-fogyasztásról és a dohányzásról, a megkeresztelkedettek és családtagjaik lemondtak. A nyúlhús sem szerepel az általuk fogyasztott ételek között.

kérdésre (68. sor: 'Tyúkot! Igeen!'). (Ez a válasz azonban feltehetően nem fedi a valóságot, l. a 71. sort.) A helyzetnek megfelelő válasz ismét témaváltásra motiválja az ugratót, aki ezúttal a kislány jövőbeli életére vonatkozó ugrató kérdést tesz fel (73. sor: 'Férjhez mész?'). A jövőbeli nemi szerepeknek megfelelő viselkedés témája más roma közösségekben is gyakori a kisgyermekek ugratásában és a gondozói beszéd más műfajaiban, például a dialógus-improvizációt tartalmazó narratívákban, mesékben is (Réger 2007a, 2007b).

Amint a gyermek helyzetnek megfelelő (tagadó) választ ad (74. sor), az ugrató máris stratégiát vált, és újra visszatér a korábban megszakított témához: a kis Zsuzska édesanyjára (76–86. sor) és nagymamájára vonatkozó (87–93. sor) ugrató átkokhoz. Ezeket az epizódokat is az ismétlések, a bőven adagolt hangsúlyok, az ugrató megnyilatkozásokat kísérő nevetés, az évődő stílus jellemzi. Végül az ugrató átkokat hamis állítások váltják fel, amelyek először az apai nagymama (94–105.), majd a nagypapa halálhírének közlik (106–110. sor). Ez az ugrató stratégia – a szeretett személy halálára vonatkozó hamis állítás alkalmazása – korábban is előfordult már az interakcióban (55. sor).

Ha ezeknek az állításoknak az elhelyezését szemügyre vesszük az egyes ugrató epizódokban, azt láthatjuk, hogy átkok sora előzi meg azokat: a hamis állítás rendszerint ugyanarra a személyre vonatkozik, akire az előző fordulók átkai. Ez a szerkesztésmód egyfajta kauzalitást (ismétlődő átkok → az átok megvalósulása) sugall. Ezáltal az ugratás implicit módon és játékos formában egy, a gábor romák átokhasználatával kapcsolatos nyelvvideológiájának részét képező morális tanulságot is közvetít a gyermeknek: az átkozás olyan performatív aktus, amellyel az esetleges negatív következmények miatt jobb óvatosan, mértéktartóan bánni. Ezek a hamis állítások elhelyezkedésüknél fogva egyúttal szakaszhatárt is jeleznek és témaváltást készítenek elő az ugrató interakción belül.

Az ugrató a nagymama halálára vonatkozó félrevezető állítást (*Mula::h, mula:h, ja::j!*, l. 94. sor) szinte dramatizált formában adja elő: a 'meghalt' ige ismétlése, az erős hangsúlyok, a hangsúlyos magánhangzók megnyújtása, az indulatszó alkalmazása és a hang érzelemteletónusa révén sírást, jajveszékeltést imitál. A kisgyermek erre a hamis állításra először nevetéssel reagál (95. sor), majd nagynénje tesztkérdésére ('Meghalt?'), ambivalens érzelemnyilvánítás kíséretében (a sírás és a nevetés között habozva), tagadó választ ad (97. sor). Az ugrató ekkor még explicitebb formában megismétli az állítást ('Meghalt a te nagymamad, a Pityóka!', 98. sor), amelyre a kislány ismét tagadással reagál. Nagynénje, Kati, látva a kislány kétségbeesését, felszólítja az ugratót arra, hogy ne ismétlje tovább ezt az ugrató állítást (99. sor). Ez az interakció további alakításáról egyezkedő metapragmatikai megnyilatkozás magyarul hangzik el, a kódváltás révén Kati „titkosítja” az üzenetet, hogy az ugratott kisgyermek ne értse azt. Ezt a megnyilatkozást is nevetés kíséri, jelezve, hogy a beszélő, bár szolidáris a kisgyermekkel, az ugratóval együtt nevet a tréfán.

Ezt követően, hogy megnyugtassa és megvigasztalja a kis Zsuzskát, Kati a nyílt visszaközös stratégijához folyamodik: hamisnak nyilvánítja az ugrató állítását (101. sor: 'Nem, te lány, nem halt meg!'), majd közli, hogy a nagymama való-

jában a városba ment (105. sor). Az ugrató ennek ellenére tovább provokálja a kislányt, egy olyan hamis állítással (102. sor: 'Meghalt a Pókod!'), amelynek vonatkozása csak néhány fordulóval később, az ugrató és a társugrató közötti egyeztetés során tisztázódik (107–108. sor). Kati itt ismét társugratóként működik közre, kérdése segít specifikálni a *Pōko* 'Pók' név vonatkozását, felvetve azt a lehetőséget, hogy az ezt tartalmazó hamis állítás valójában az ő édesapjára, a kis Zsuzska apai nagypapjára vonatkozik, akit Kalapos néven ismer a nagyfalusi gábor közösség. Ezt az értelmezést az ugrató oly módon hagyja jóvá, hogy újrafogalmazza a korábbi félrevezető állítást, ezáltal a társugrató által használt nevet alkalmazva ('Kalapos'), amelynek vonatkozása a jelenlevők számára is egyértelmű (108. sor). A kislány ezáltal is az ugrató állítással ellenkező, tagadó választ ad, amelyet a házigazda Kati nevetésből álló fordulója követ (110. sor). Ezzel Kati egyúttal biztosítja a jelenlevőket arról, hogy az interakciót a játék keretei között értelmezte. Ezen a ponton az ugratás véget ér, a vendég asszony elköszön, és fiával együtt hazaindul.

Eddig jórészt azokat a metapragmatikai jelzéseket vizsgáltam, amelyek ugratás-ként, játékként keretezik a kisgyermeket provokáló megnyilatkozásokat, köztük az átokformulákat is. Az interakció résztvevői paralingvisztikai (expresszív prozódia, a túlzás eszközei: pl. nagyobb hangerő, bőven adagolt, túlzó hangsúlyok; nevető intonáció) és nem verbális jelzéseket (pl. nevetés), valamint beszédaktus- (nyílt visszakozáások) és interakció-szintű elemeket (ismétlések) egyaránt alkalmaztak kontextualizációs fogódzóként. A résztvevők és az ugrató átkok referense közötti társas viszonyok jellege (közeli rokonság, szeretetkapcsolat) is funkcionálhat olyan biztonsági kontextusként, amely a fogadót arra a következtetésre indíthatja, hogy az átkok csupán játékos inzultusok az adott interakcióban. Réger Zita (1999/2007a) hasonló kontextualizációs stratégiákat azonosított a roma kisgyermek ugratásában.

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy nemcsak az átkok kontextualizálhatók játékként, ugratásként, hanem az átokformula megválasztása – például a referensválasztás – révén maguk az átkok is az interakció hangnemét jelző kulcsa, kontextualizációs fogódzóvá válhatnak.

Ha megvizsgáljuk a fenti interakcióban az átokformulák referensét, azt látjuk, hogy a felszólító vagy kötő módú igei formát ((*te*) *merel* 'haljon meg') tartalmazó átkok kivétel nélkül nőrokonokra: az ugratott kislány anyjára és nagyanyjára vonatkoznak. Férfi referenst tartalmazó átokformulát egyetlen résztvevő sem használt.

E megfigyelés jelentőségét akkor tudjuk megérteni, ha ismerjük a gábor közösségek átok- és a feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiájának azon aspektusát, amely összefüggést feltételez az említett diszkurzív formák nyelvi formája (pl. az átokformulák referense) és pragmatikai értéke között. Itt nincs lehetőség e „laikus” metapragmatikai ideológia elemzésére (Szalai 2009: 11–12. fejezet), ezért csak a legfontosabb összefüggések vázlatos bemutatására szorítkozom. Az egyes formulák pragmatikai értéke, funkciója többnyire csak a beszédhelyzet kontextusában határozható meg és nagyban függ a résztvevők értelmezésétől. A gábor romák azonban oly módon magyarázzák és racionalizálják e diszkurzív formák jelentését, hogy a referensre

utaló főnév szemantikai jegyei ([+/-ROMA], [+/-FÉRFI], [+/-IDŐS] stb.) alapján különböző pragmatikai értékeket társítanak az adott átok- vagy feltételesátok-formulához³⁵: például különböző viszonyulásjelző, illokúcióserő-módosító (pl. erősítő) potenciált, vagy az interakció hangnemét (pl. az iróniát, az ugratást³⁶) jelző képességet kapcsolnak e szemantikai jegyekhez. (L. még Szalai 2013.) Ebben az ideológiában részletesen kidolgozott pragmatikai distinkciók kapcsolódnak a referens neméhez is.

A verbális konfliktusokban vagy azokban a nyilvános beszédeseményekben, amelyek szükségessé teszik az átokhasználatot (ilyenek például a különböző funkciójú, a közösség nyilvánossága előtt tett eskük) a női referenst tartalmazó átokra (*Merel tji dej/mami/šejoři!* 'Haljon meg anyád/nagyanyád/a leánykád!') általában úgy tekintenek, mint ami nem a helyzetnek megfelelő: nem áll összhangban a konfliktus súlyával vagy a beszédesemény komolyságával. Az ilyen átkokat rendszerint úgy minősítik, hogy az „*Kodo na-j armaje, numa prasajimo*” 'Az nem átok, csupán csúfságolás (csúfolódás, irónia, ugratás)'. A női referenst tartalmazó átokformulák éppen ezért preferáltak a játékos inzultusok, ugratások során.

A fentiek fényében nem meglepő a férfi referenst tartalmazó (pl. az ugratott gyermek apjára vagy nagyapjára mondott) átkok hiánya az ugratásban: az ilyen átokformulákat a résztvevők könnyen valódi inzultusként értelmezhetnék volna. Férfi referenst (*o Kalapošo*, 'Kalapos': Kati édesapja, az ugratott kisgyermek apai nagyapja) csupán két megnyilatkozásban találunk. Ezek közül az egyik az ő halálára vonatkozó kérdés (107. sor), a másik pedig egy erre vonatkozó hamis állítás (108. sor).

Annak, hogy a saját édesapja halálára vonatkozó hamis állítások ugratásként való használatát maga Kati kezdeményezte egy korábbi megnyilatkozás (102. sor) referenciáját tisztázó kérdése révén (107. sor: 'Meghalt a Kalapos is?'), szintén van jelentősége témánk szempontjából. Az, hogy ezt a témát olyan beszélő vezeti be a társalgásba, akit a megnevezett személyhez közeli rokoni (apa-lánygyermek) szálak fűznek, egyfajta „biztonsági kontextust” hoz létre, a hallgatók számára ez is kontextualizációs jelzés lehet. Kati ezzel egyúttal az ugratót is meghatalmazza arra, hogy édesapját halottnak állító megnyilatkozásokat használjon az ugratásban – jelezve, hogy nem fogja személyét és családját sértő inzultusnak tekinteni azokat.

Ha nem egy közeli családtag jóváhagyásával hangzanának el a jelenlevők közeli férfirokonára vonatkozó, őt halottnak állító megnyilatkozások, az azzal a kockázattal

³⁵ A feltételes átok esetében a referensre utaló főnév szemantikai jegyeinek, típusának (pl. rokonsági terminus vagy tulajdonnév), morfológiai jellemzőinek (diminutív forma vagy nem) variációja révén a beszélő a megnyilatkozáshoz való viszonyulás különböző árnyalatait is ki tudja fejezni. Asszertív aktusok esetében például jelezni tudja, hogy mennyire elkötelezett a megnyilatkozás propozíciójának igazsága mellett (episztemikus viszonyulás erőssége), direktívumok esetében kifejezheti, hogy mennyire szeretné rávenni a címzettet valaminek a megtételére (az érzelmi-akarati viszonyulás erőssége), elkötelező aktusok esetében jelezheti, hogy milyen mértékben kötelezi el magát egy jövőbeli cselekedet megtétele vagy az attól való tartózkodás mellett stb.

³⁶ Egyes női referenst tartalmazó feltételes átkok (Pl. Haljon meg a nagymamám/a leánykám/az én kicsim (nn)/az én Lizám, ha...) helyzettől függetlenül a játékoság: például az irónia vagy az ugratás jelzései.

járna, hogy a beszédpartner és a hallgatók esetleg a nyelvi forma tekintetében közvetett átokként és valódi inzultusokként értelmeznék azokat.

A vizsgált gábor közösségek nyelvi gyakorlatában ugyanis egy megnyilatkozás, ami élőket halottnak állít vagy egy élő személlyel kapcsolatban a halál lehetőségét – akár feltételes, akár tagadó formában, akár kérdésként, akár csupán párhuzamként, asszociációként – felveti, közvetett átokként értelmezhető. Így például a *merel* 'meghal' ige kijelentő módú, befejezett alakját állító (*mulah* 'meghalt') vagy tagadó formában tartalmazó megnyilatkozások, amennyiben élő személyre vonatkoznak, átoknak,³⁷ illetve önátoknak minősülhetnek.

Egy ilyen lépés az interakciót az ugratás keretéből kimozdítva utat nyithatna más, a szóban forgó megnyilatkozásokat inzultus-kezdeményező lépésként definiáló értelmezéseknek.

A gáborok nyelvi gyakorlatában tehát az átok és a feltételes átok referensére utaló főnév szemantikai jegyei is lehetnek kontextualizációs fogódzók, azaz implicit metapragmatikai jelzések, amelyekkel a beszélő közvetett módon jelezni tudja az üzenethez való viszonyát. Ha a fogadó kommunikatív kompetenciájának (még) nem részei ezek az átokhasználattal kapcsolatos nyelvi ideológia részét képező, társadalmi nemileg értelmezett (*gendered*) kulturális konvenciók, nehezen ismeri fel azt, hogy hol húzódik a határ a valódi, személyes inzultus és a játékos, rituális inzultus között. E distinkciót az ugrató átok női referensein kívül számos más, nem lexikális kontextuális fogódzó is jelezte az interakcióban.

5. Összegzés

A tanulmányban – a főként a formális-rituális átokhasználati helyzetek iránt érdeklődő szociolingvisztikai és néprajzi-antropológiai szakirodalomtól eltérően – az átokhasználatot a hétköznapi interakcióban, annak is egy sajátos kontextusában, a kisgyermekhez szóló beszédben vizsgáltam gábor roma közösségekben.

Amikor a kisgyermek felismeri, hogy ez a diszkurzív forma számos különféle funkcióban (pl. becézésként, gyermekfegyelmező formaként, tréfaúgratásként) egyaránt használható, egyúttal azt is megtapasztalja, hogy a megnyilatkozások pragmatikai értéke a folyamatban levő interakcióban jön létre, a kontextusfüggetlen mondatjelentés nem determinálja azt. Ennek során az is világossá lesz számára, hogy ebben a jelentésalkotó folyamatban a kontextualizációnak jelentős szerepe van, hiszen az átok-

³⁷ A közvetett átokhasználatra álljon itt egy gyermeknyelvi példa. A csalódott, keresztapjára mérges két és fél éves kislány a „*Tjo keresztapo kaj lo?*” 'A keresztapád hol van?' kérdésre durcásan így válaszolt: „*Mulah!*” 'Meghalt.' Ezt hallva édesanyja gyengéden a kisgyermek szájára ütött, és határozottan bocsánatkérésre, jóvátevésre szólította fel: „*Phen jito: Devla jertisar!*” 'Mondd gyorsan: Isten, bocsásd meg!' A különféle társas és pragmatikai célokat szolgáló átokhasználatát és a társas következmények menedzselését a kisgyermek már korán elkezdik elsajátítani. Az idézett példában a kisgyermek már képes volt arra, hogy egy nyelvtani forma tekintetében közvetett (kijelentő módú, befejezett szemléletű ígét tartalmazó) átok sikeresen alkalmazzon az érzelmi viszonyulás jelzésére.

formula funkciójának értelmezésében támaszkodnia kell a különféle implicit metapragmatikai jelzésekre.

Az átkok elemzésén keresztül azokba a gondozói diskurzusztratégiákba is bepillantást nyerhettünk, amelyek támogatják a kisgyermeket abban, hogy jártasságot szerezzen a különféle kontextualizációs jelzések felismerésében és használatában. A kisgyermek a kontextualizációs fogódzókra támaszkodva tanul meg különbséget tenni a különféle átokhasználati módok (pl. a „szívből jövő” és a „szájából mondott” átkok) között is, és ez a kompetencia teszi majd képessé arra, hogy az átkokat maga is különféle interakciós és társas célok érdekében kreatívan alkalmazza.

Amint láttuk, a gondozói beszédben ágyazódó átkok lehetnek kedveskedő, becéző formák, de használhatók játékos inzultusként, ugratásként is. Annak felismerésében, hogy éppen milyen funkcióban használ átokformulát a beszélő, a megnyilatkozást kísérő kontextualizációs fogódzók – pl. a túlzás különféle eszközei, expresszív prozódia, nevetés – támogatják a fogadót. Bemutattam, hogy a referensválasztás révén – pl. bizonyos női referensek, a 'kicsi' jelentésű lexéma vagy morféma beépítése segítségével – maguk az átokformulák is metapragmatikai funkciójú jelzések, a játékoságot jelző kontextualizációs fogódzóvá válhatnak az interakcióban. Az átokformula bizonyos elemeinek kiválasztása által közvetített kontextualizációs üzenetek azonosításához azonban kultúraspecifikus tudás szükséges: a női referenst tartalmazó átok csak azok számára lehet az interakció játékoságára, tréfás jellegére utaló implicit metapragmatikai jelzés, akik ismerik a gábor romák férficentrikus genderideológiáját, és annak összefüggését az átok- és feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiával, éppen ezért tudják azt, hogy a referens neve a formula pragmatikai értékének indexeként szolgálhat. Az átokformulák tehát csak akkor tudják betölteni kontextualizáló, kontextust alkotó (*language as context*) szerepüket, ha a hallgató rendelkezik erre a tágabb, nyelven kívüli kontextusra vonatkozó háttérismerettel is (*language in context*).

Ezek a tapasztalatok is Gumperz elméletét (1992, 2003) támasztják alá, amely azt hangsúlyozza, hogy a kontextualizáció egyszerre egyetemes és partikuláris: olyan univerzális folyamat, amely kultúraspecifikus tudást hoz létre és foglal magában, ezért megértéséhez és sikeres használatához is nélkülözhetetlen egyfajta kulturális háttértudás, a kontextualizációval kapcsolatos kulturális konvenciók ismerete.

E kulturális háttértudás feltárásának része a nyelvi ideológiák és a velük kölcsönhatásban álló más ideológiák, esetünkben többek között a társadalmi nemek viszonyával kapcsolatos kulturális vélekedések vizsgálata. Ez a hétköznapi interakció rejtett hatalmi aspektusaira is rávilágít. Közelebbről arra, hogy az átokhasználattal kapcsolatos gábor roma nyelvi ideológiának a megvalósulás lehetőségére vonatkozó vélekedéseken túl más hatalmi aspektusai is vannak, vagyis az átok és feltételes átok esetükben hatalmi műfajoknak (*genres of power*; Kratz 1989) tekinthetők. A gábor roma közösségekben ugyanis e diszkurzív formák használata az aszimmetrikus társalmi nemi viszonyok létrehozásában és megjelenítésében részt vevő nyelvi gyakorlat.

A gondozói beszédben megfigyelt átokhasználat elemzése kapcsán három olyan társadalmi nemi aspektust érintettem, amelyek közvetett módon hozzájárulnak a társadalmi nemek közötti státuskülönbség rejtett újratermeléséhez.

(1) Ráműtattam arra, hogy a gyermekfegyelmező átkok használatára meghatalmazott beszélők kijelölése során a férfi-centrikusság: a patrilinearitás dominanciája érvényesül, hiszen a meghatalmazott beszélők jórészt konszangvinikus, apai ági rokonok (a kisgyermek szülei, testvérei, az apai nagyszülők és az apai nagybácsik), míg a kisgyermek apjának szemszögéből affinálisnak tekinthető rokonok, közöttük is elsősorban a nők részéről ugyanezt nem kívánatos nyelvi gyakorlatnak tekintik.

(2) Azon racionalizáló magyarázatok elemzése, amelyek a nemek közötti tekintély-különbséggel indokolják azt a vélekedést, miszerint az átokhasználat a gyermekfegyelmezésben és a konfliktusbeszédben is elsősorban nőkre jellemző diskurzuszstratégia, szintén rávilágít a férfidominanciát támogató genderideológia és az átokhasználattal kapcsolatos nyelvi ideológia összefüggésére.

(3) Végül az ugratás kapcsán láttuk, hogy a referens nemének megválasztása is – a nemek közötti státuskülönbségre rávilágító, azt reprodukáló – kultúra-specifikus kontextualizációs jelzés lehet: míg a női referenst tartalmazó átkok használata elfogadott és az interakció játékosságát, az ugratást jelző kontextualizációs fogódzó, a férfirokonokra vonatkozó átkok használata kerülendő, mivel az rendszerint nem játékos-rituális, hanem valódi inzultusnak minősül.

A gondozói beszéd átokformuláinak használatát és pragmatikai értékét magyarázó nyelvi ideológia tehát egyrészt támaszkodik a férfi-nő viszonyt aszimmetrikus relációként konceptualizáló társadalmi nemi ideológiára, másrészt hozzá is járul annak fenntartásához, hiszen az interakciót és annak értelmezését befolyásoló társadalmi normák szintjén újratermeli annak férficentrikus mintáit. Így válik az átokhasználat a gondozói beszédben társadalmi nemileg értelmezett nyelvi gyakorlattá, „hatalmi műfajjá”.

6. Függelék

6.1. A romani szövegek lejegyzése során használt írásmódról

- az *ă* centrális *e* [ə], az *î* centrális *i* [i] magánhangzót jelöl (hasonlóan a román ortográfiához)
- a palatális mássalhangzókat az adott betű után járt *j* jelöli: *dj*, *nj*, *tj*
- *x*: uvuláris réshang
- *ř*: uvuláris *r* hang
- a mássalhangzó aspirált, hehezetes ejtését a mássalhangzó után írt *h* jelöli: *kh*, *ph*, *th*
- *č*, *š*, *ž*: posztalveoláris mássalhangzók
- *ś*, *ź*: palatalizált szibilánsok
- *ć*: palatalizált affrikáta

6.2. Az átírásról

A romani interakciók lejegyzése során az alábbi jelöléseket alkalmaztam:

Az aláhúzás nyomatékot jelöl

- [A baloldali szögletes zárójel az átfedés kezdetét jelzi
 = a) Egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat egy másik beszélő közbeszólása miatt tipográfiaiailag el kell szakítani egymástól és egy másik sorba kell átvinni.
 b) Egyenlőségjel jelöli azt is, ha két szomszédos megnyilatkozás között nincsen szünet, azaz a második megnyilatkozás az éppen befejezett előző megnyilatkozáshoz azonnal, szünet nélkül kapcsolódik. (A két szomszédos megnyilatkozás között nincsen átfedés.)

NAGYBETŰK: A nagybetűs írásmód a nagyobb hangerőt jelzi.

>< Azt a megnyilatkozást, ill. megnyilatkozásrészt jelöli, amelyet a környezetében levő megnyilatkozásokhoz képest gyorsabb beszédtempóval mond ki a beszélő.

° ° A környezetében levő megnyilatkozásokhoz képest halkabban ejtett megnyilatkozások, szavak.

(()) A leírást végző megjegyzése a hangzó beszéd jellemzőire vagy a helyzetre vonatkozóan.

() Az üresen hagyott zárójel a lejegyző számára rosszul hallható, nem érthető azt megnyilatkozást vagy megnyilatkozás-részletet jelöli.

(?szó?) Az átíró által valószínűnek tartott, de nem biztos lejegyzési alternatíva.

Xxx (...) xxx A megnyilatkozáson belüli kihagyást jelöl.

@ Nevetés.

Központosítás: A hangzó beszéd intonációs, prozódiai jellemzőinek jelölésére szolgál.

: A kettőspont az előtte álló magánhangzó, illetve szótag megnyújtását jelöli.
 Több kettőspont: a hangzó időtartamának jelentősebb megnyújtása.

– gondolatjel: a) rövid szünet a megnyilatkozáson belül.

b) Önmegszakítás.

, A vessző enyhén emelkedő hanglejtést jelöl, jelezve, hogy feltehetően még nincs vége a megnyilatkozásnak, hanem valami még következik. (Nem feltétlenül tagmondatok vagy mondatok között áll.)

. Ereszkedő hanglejtést jelöl, nem feltétlenül a mondat végét.

? Emelkedő hanglejtés, rendszerint kérdés.

! átélt, érzelmetli tónusú hang, felkiáltás

HIVATKOZÁSOK

- Agyekum, Kofi 1999: The pragmatics of *duabo* 'grievance imprecation' taboo among the Akan, *Pragmatics* **9**, 357–82.
- Agyekum, Kofi 2004: *Ntam* 'reminiscential oath' taboo in Akan, *Language in Society* **33**, 317–42.
- Austin, John L. [1962] 1990: *Tetten ért szavak* (ford.: Pléh Csaba), Budapest, Akadémiai.
- Bartha Csilla 2002: Nyelvi hátrány és iskola, *Iskolakultúra* **6–7**, 84–93.
- Berta Péter 2005: A társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiái egy erdélyi roma közösségben, in Vargyas Gábor szerk.: *Ethno-lore XXII*, (Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve) Budapest, Akadémiai, 71–154.
- Berta Péter 2009: Materialising ethnicity: Commodity fetishism and symbolic re-creation of objects among the Gabor Roma (Romania), *Social Anthropology* **17/2**, 184–97.
- Berta Péter 2010: Shifting transactional identities. Bazaar-style trade and risk management in the prestige economy of the Gabor Roma (Romania), in Donald C. Wood szerk.: *Economic Action in Theory and Practice: Anthropological Investigation* = Research in Economic Anthropology **30**, Bingley, Emerald, 279–310.
- Berta Péter 2011: Constructing, commodifying, and consuming invented ethnic provenance among Romanian Roma, *Museum Anthropology* **34/2**, 128–41.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana 2006: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton – Oxford, Princeton University Press.
- Cameron, Deborah 2005: Gender and Language Ideologies, in Holmes, Janet – Miriam Meyerhoff eds.: *The Handbook of Language and Gender*, Oxford, Blackwell, 447–67.
- Cutting, Joan 2002: *Pragmatics and Discourse*, London, Routledge.
- Duranti, Alessandro 1988: Ethnography of speaking: toward a linguistics of the praxis, in Newmeyer, Frederick J. ed.: *Linguistics: The Cambridge Survey* **4**, *Language: the Socio-cultural Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 214–28.
- Eckert, Penelope – Sally McConnell-Ginet 2003: *Language and Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Eder, Donna 1993: „Go get ya a French!”: Romantic and Sexual Teasing Among Adolescent Girls, in Tannen, Deborah ed.: *Gender and Conversational Interaction*, Oxford, Oxford University Press, 17–31.
- Eisenberg, Ann R. 1986: Teasing: verbal play in two Mexicano homes, in Schieffelin, Bambi B. – Elinor Ochs eds.: *Language socialization across cultures*, Cambridge, Cambridge University Press, 182–98.
- Friedman, Victor A. 1985: Balkan Romani modality and other Balkan languages, *Folia Slavica* **7/3**, 381–9.

- Goffman, Erving 1967: *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*, New York, Anchor Books.
- Goffman, Erving 1981: *Forms of talk*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Goodwin, Charles – Alessandro Duranti 1992: An Introduction, in Duranti, Alessandro – Charles Goodwin eds.: *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–42.
- Gumperz, John J. 1982: *Discourse Strategies*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. 1992: Contextualization and understanding, in Duranti, Alessandro – Charles Goodwin eds.: *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Cambridge, Cambridge University Press, 229–52.
- Gumperz, John J. 1999: On interactional sociolinguistic method, in Roberts, C. – S. Sarangi eds.: *Talk, Work and Institutional Order: Discourse in Medical, Mediation and Management Settings*, Berlin, Mouton de Gruyter, 453–71.
- Gumperz, John J. 2003: Contextualization Conventions, in Paulston, Christina Bratt – Richard G. Tucker eds.: *Sociolinguistics: The Essential Readings*, Oxford, Blackwell, 139–55.
- Haviland, John B. 1986: „Con Buenos Chiles”: Talks, Targets and Teasing in Zinacantan, *Text* 6/3, 249–82.
- Heath, Shirley B. 1983: *Ways with words: Language Life and work in communities and classroom*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Heisterkamp, Brian L. – Jess K. Alberts 2000: Control and Desire: Identity Formation through Teasing among Gay Men and Lesbians, *Communication Studies* 51, 388–403.
- Holmes, Janet 1984: Modifying illocutionary force, *Journal of Pragmatics* 8, 345–65.
- Horváth Kata 2007: Mire teszed magad? A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban, in Bartha Csilla szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 220–42.
- Hymes, Dell 1974: Studying the Interaction of language and Social Life, in Hymes, Dell ed.: *Foundations in Sociolinguistics*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 29–66.
- Hymes, Dell 1988: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata, in Pléh Csaba – Síklaki István szerk.: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*, Budapest, Tankönyvkiadó, 86–132.
- Kaprow, Miriam L. 1989: Resisting Respectability: Gypsies in Saragosa, *Urban Anthropology* 11, 399–431.
- Kiefer Ferenc 2003: Morfopragmatikai jelenségek a magyarban, in Németh T. Enikő – Bibok Károly szerk.: *Tanulmányok a pragmatika köréből, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*, 107–28.
- Kovai Cecília 2002: Az átokról: „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között, *Tabula* 5/2, 272–90.
- Kovalcsik Katalin 1999: Házastársak közötti zenei verseny a kárpátaljai oláh cigányoknál, *Zenetudományi dolgozatok*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 87–111.

- Kratz, Corinne A. 1989: Genres of power: A comparative analysis of Okiek blessings, curses and oaths, *Man* **24**, 636–56.
- Labov, William [1972] 1997: Rules for Ritual Insults, in Coupland, Nikolas – Adam Jaworski eds.: *Sociolinguistics: A Reader and Coursebook*, London, MacMillan, 472–486.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*, London, Longman.
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2003: Contextualizing „contextualization cues”, in Eerdmans, Susan L. – Carlo L. Prevignano – Paul Thibault eds.: *Language and Interaction*, Amsterdam, John Benjamins, 32–9.
- Ljung, Magnus 2011: *Swearing: A Cross-Cultural Linguistic Study*, Palgrave Macmillan.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005: Politeness theory and relational work, *Journal of Politeness Research* **1**, 9–33.
- Matras, Yaron 2002: *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- McElhinny, Bonnie 2005: Theorizing Gender in Sociolinguistics and Linguistic Anthropology, in Holmes, Janet – Miriam Meyerhoff eds.: *The Handbook of Language and Gender*, Oxford, Blackwell, 21–42.
- Miller, Peggy 1986: Teasing in a white working-class community, in Schieffelin, Bambi B. – Elinor Ochs eds.: *Language socialization across cultures*, Cambridge, Cambridge University Press, 199–212.
- Morgan, Marcyliena 1996: Conversational Signifying: Grammar and Indirectness Among African American Women, in Ochs, Elinor et al. eds.: *Interaction and Grammar*, Cambridge, Cambridge University Press, 405–34.
- Philips, Susan U. 2000: Constructing a Tongan Nation State through Language Ideology in the Courtroom, in Kroskrity, Paul V. ed.: *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*, Santa Fe, School of American Research Press, 229–57.
- Piasere, Leonardo 2001: Műle. in Berta Péter szerk.: *Halál és kultúra: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*, Budapest, Janus/Osiris, 228–69.
- Pócs Éva 2001: Átok, rontás, divináció: Boszorkányság a vallás és mágia határán, in Pócs Éva szerk.: *Két csiki falu néphite a századvégen*, Budapest, Európai Folklor Intézet – Osiris, 435–70.
- Réger, Zita 1999: Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary, *Acta Linguistica Hungarica* **46**, 289–315.
- Réger Zita 2007a: Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában Magyarországon, in Bartha Csilla szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 170–93.
- Réger Zita 2007b: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben, in Bartha Csilla szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 80–116.

- Réger, Zita – Jean Berko Gleason 1991: Romani child directed speech and children's language among Gypsies in Hungary, *Language in Society* **20**, 601–17.
- Sbisà, Marina 2001: Illocutionary force and degrees of strength in language use, *Journal of Pragmatics* **33**, 1791–1814.
- Schieffelin, Bambi B. 1986: Teasing and shaming in Kaluli children's interactions, in Schieffelin, Bambi B. – Elinor Ochs eds.: *Language socialization across cultures*, Cambridge, Cambridge University Press, 165–81.
- Silverstein, Michael 1979: Language, Structure and Linguistic Ideology. in Clyne, P. – Hanks, W. – Hofbauer, C. eds.: *The Elements*, Chicago, Chicago Linguistic Society, 193–248.
- Silverstein, Michael 1993: Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function, in Lucy, J. eds.: *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press, 33–58.
- Smitherman, Geneva [1995] 2000: „If I'm Lyan, I'm Flyin'”: The Game of Insult in Black Language, in Uő: *Talkin That Talk. Language, Culture and Education in African America*, New York, Routledge, 223–30.
- Stewart, Michael S. 1997: *The time of the Gypsies*, Oxford, Westview Press.
- Stoeltje, Beverly J 2000: Gender Ideologies and Discursive Practices in Asante, *Political and Legal Anthropological Review* **23/2**, 77–88.
- Szalai Andrea 2009: *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlataiban*, doktori értekezés, kézirat, PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Szalai Andrea 2010: Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben, in Feischmidt Margit szerk.: *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*, Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 418–429.
- Szalai Andrea 2013: A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. in Benő Attila, Fazakas Emese, Kádár Edit szerk.: „...hogy legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 461–74.
- Vanci-Osam, Ülker 1998: May You Be Shot With Greasy Bullets: Curse Utterances in Turkish, *Asian Folklore Studies* **57**, 71–86.
- Woolard, Kathryn A. 1998: Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry. in Schieffelin, Bambi B. – Kathryn A. Woolard – Paul V. Kroskrity eds.: *Language Ideologies. Practice and Theories*, New York/Oxford, Oxford University Press, 3–50.

CURSE AND CONTEXTUALIZATION IN ROMANI CARETAKER SPEECH

ANDREA SZALAI

Curses have many pragmatic and social functions in Romani discourse. Although in Gabor Roma communities they are often used as strategies of insult, their occurrence is not limited to verbal conflicts. Curses are often affective conversational routines indicating the speaker's stance. In order to present their various functions I have chosen the caretaker speech. Curses addressed to children are often used to discipline children, but as forms of endearment they can be indices of positive emotions as well. In Romani interaction curses can also be framed as playful teasing. Curses in teasing are used as strategies for testing the children's verbal skills, so they play an important role in linguistic socialization. Curses in teasing can also serve as playful modeling of conflict talk, primarily associated with women. The recipients are supported by various metapragmatic signals, i.e. contextualization cues which help them to recognize whether the interaction is about a real or ritual insult, i.e. a teasing. In the analysis of a teasing, paralinguistic and non-verbal means, as well as other elements on the level of speech act (e.g. withdrawal) and interaction (e.g. repetitions) were identified as contextualization cues. Not only curses can be contextualized as teasing, but also the curse formula can serve as a contextualization cue. Semantic features, e.g. the gender of the referent can also be culturally specific cues carrying important pragmatic information for the participants sharing the contextualization conventions. The analysis demonstrates the importance of the contextualization in the process of the meaning making and of the interpretation in Romani caretaker speech.

Keywords: contextualization, caretaker speech, teasing, curses, Romani language